

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81(497.412Ljutomer)"12/17"
DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.05>

Prejeto: 10. 10. 2022

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo,
Oddelek za arhitekturo, Krekova ulica 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Grad (Gornji) Ljutomer

Arhitekturnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Prispevek obravnava arhitekturni razvoj nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer (Ober Luttenberg) oziroma Dolnji grad, ki je v 19. stoletju izginil in zato doslej še ni bil deležen niti osnovne stavbnozgodovinske analize. Čeprav gradu že dolgo ni več in na njegovi lokaciji, na vzpetini nad vasjo Podgradje, jugovzhodno od Ljutomera, stoji novejša bivalno poslopje iz 19. in 20. stoletja, ima velik pomen za razumevanje gradbene zgodovine širšega ljutomerskega območja med 13. in 19. stoletjem. Na podlagi analiz ohranjenih starih upodobitev, konfiguracije terena, posestnozgodovinskih podatkov in z upoštevanjem ustreznih analogij je mogoče dovolj zanesljivo opredeliti glavne razvojne faze nekdanje grajske stavbe. Vse kaže, da je grad nastal v prvi polovici 13. stoletja, v sklopu številnih gradenj novih obmejnih gradov salzburske nadškofije, pozneje pa je do 18. stoletja doživeljal pester in značilni stavbni razvoj.

KLJUČNE BESEDE

grad, srednjeveški gradovi, vile, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, konservatorstvo, spomeniško varstvo, stavbni razvoj, romanika, gotika, klasicizem, Ljutomer, Gornji Ljutomer, Dolnji grad, salzburska nadškofija, Schweinpeck, Alapič, Draškovič, Codroipo, Varda

ABSTRACT

(UPPER) LJUTOMER CASTLE. A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

The contribution discusses the architectural development of the former (Upper) Ljutomer (Ober Luttenberg) Castle or Lower Castle, which, having disappeared in the nineteenth century, has so far not even been subject to a basic analysis of its architectural history. Although the castle has been long gone and its location, a hill above the village of Podgradje southeast of Ljutomer, is now occupied by a more recent residential building from the nineteenth and twentieth centuries, it still bears great significance for understanding the history of construction in the wider Ljutomer area between the thirteenth and nineteenth centuries. Based on the analyses of preserved old depictions, terrain configuration, and data about the history of the estate as well as by taking into consideration appropriate analogies, it is possible to determine the main development phases of the former castle building with sufficient reliability. Everything suggests that the castle was built in the first half of the thirteenth century as one of many border castles erected by the Archdiocese of Salzburg and that it underwent a dynamic and characteristic architectural development until the eighteenth century.

KEY WORDS

castle, medieval castles, villas, architecture, architectural history, castellology, conservation, protection of monuments, architectural development, Romanesque architecture, Gothic architecture, Neoclassicist architecture, Ljutomer, Upper Ljutomer Castle, Lower Castle, Archdiocese of Salzburg, Schweinpeck, Alapič, Draškovič, Codroipo, Varda

Pogled na dominantno lokacijo nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer v širšem prostoru z južne strani (foto: Igor Sapač, 2022).

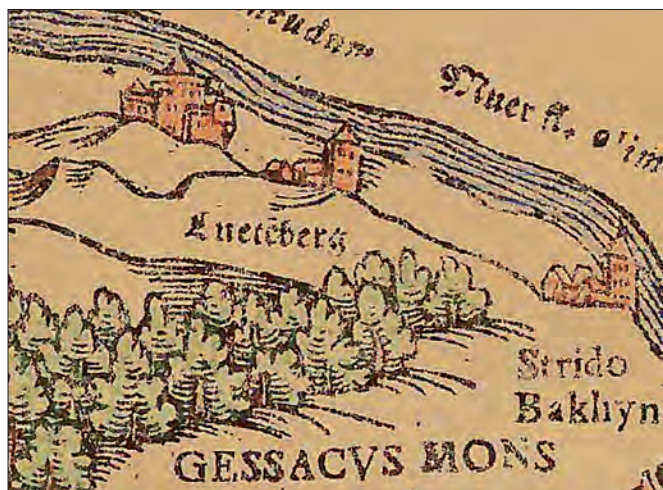

Pogled na lokacijo nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer iz zraka z zahodne strani (foto: Stane Klemenc, 1992, INDOK).

O izginulem srednjeveškem gradu Ljutomer oziroma v nemškem jeziku Luttenberg, ki je stal na izpostavljenem kopastem griču jugovzhodno od Ljutomera, nad vasjo z značilnim imenom Podgradje, in ki se ga je pozneje oprijelo poimenovanje Gornji Ljutomer oziroma nemško Ober Luttenberg, domačini pa so mu nadeli tudi oznako Dolnji grad,¹

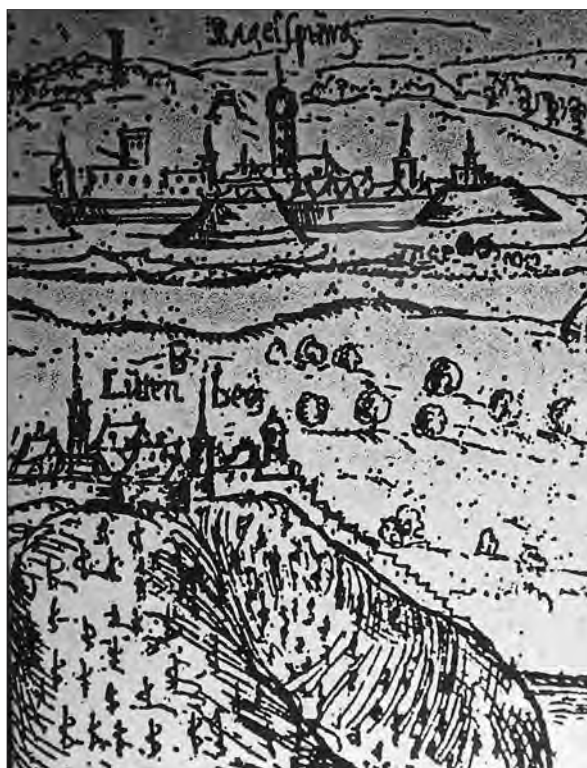
ga zahodno – višje – od Ljutomera zgradili v 16. stoletju, na lokaciji srednjeveškega dvora, in ki so mu domačini nadeli neuradno oznako Gornji grad (Hofrichter, *Luttenberg*, str. 64; Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159; Kovačič, *Ljutomer*, str. 184; Pettauer, *Imena važnejših*, str. 108; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 128; Stopar, *Grajski objekti z območja*, str. 31; Curk, *Ljutomer*, str. 23; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5; Rajšp (ur.), *Slovenija*, str. 160; Pintarič, *Odnosi*, str. 44; Podgorelec, *Vardov дворец*, str. 23–29; Pavličič, *Dve graščini*, str. 3; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 11; prim. Caesar, *Beschreibung*, str. 441; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145). Spreminjanje prvotnega poimenovanja skozi čas je, denimo, primerljivo z

¹ Vulgarizem Dolnji grad se je kot neuradna slovenska oznaka za ljutomerski grad uveljavil po nastanku gradu Branek, ki so

Trška naselbina Ljutomer (Luetenberg) z gradom na vzpetini na desni strani in sosednji grad Štrigova (Strido) skrajno desno na zemljevidu madžarskega kraljestva, ki ga je leta 1556 izdelal Wolfgang Lazius (spletni vir).

sodobnemu človeku pripovedujejo zlasti oblika nekdanje grajske vzpetine z dominantno novejšo bivalno stavbo iz 19. in 20. stoletja, stare upodobitve, pisni zgodovinski viri in stare pripovedke.² Pod zemeljskim površjem se skrivajo ostanki temeljev starodavnih zidov, ki čakajo na ustrezne arheološke in kastelološke raziskave. Čeprav grajska stavba v prostoru ni več zaznavna in je spomin nanjo že zelo obledel, jo je smiselno na podlagi razpoložljivih virov dovolj temeljito analizirati in predstaviti v samostojnem arhitekturnozgodovinskem prispevku, saj sta se prav z njo v 13. stoletju začeli intenzivna poselitev in urbanizacija ljutomerskega območja oziroma ravnice ob Ščavnici in Muri, ki se nadaljujeta še dandanes.³

Radgona in Ljutomer na grafiki Wilhelma Petra Zimmermanna iz časa pred letom 1630. Izrez (po sodobni kopiji v: Museum im alten Zeughaus, Bad Radkersburg, foto: Igor Sapač, 2022).

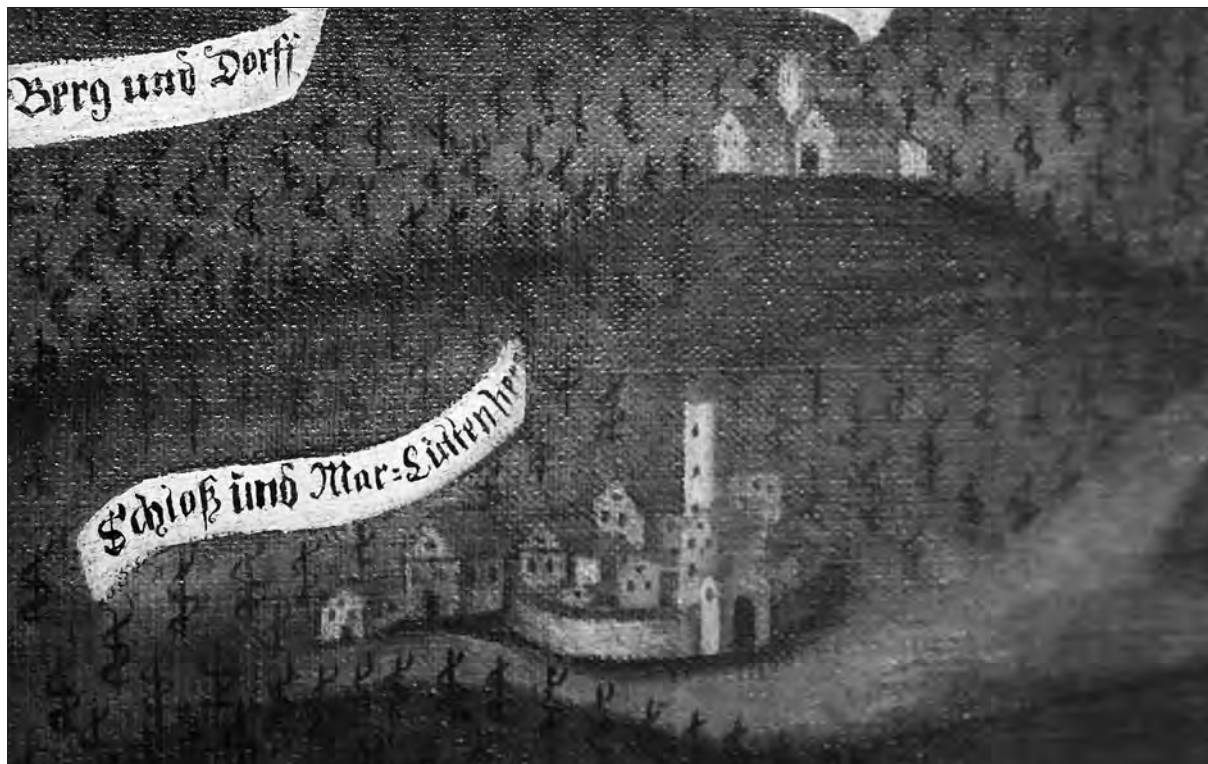
gradovi Radgona, Cmurek in Maribor; ko so se pod gradovi iz 12. stoletja razvile istoimenske urbane naselbine, so zaradi potrebe po razlikovanju imen gradov in mlajših naselbin, gradove na vzpetinah začeli označevati z dodanim pridevnikom gornji – Gornja Radgona, Gornji Cmurek, Gornji Maribor. Slovensko lokalno prebivalstvo je pozneje zadnja dva gradova začelo označevati z novima neuradnima imenoma – Cmurek oziroma Gornji Cmurek so prebivalci vasi Trate zaradi učinkovitejšega poimenskega razlikovanja od višje ležečega mlajšega dvorca Novi Kinec, ki so mu začeli praviti Gornji grad, poimenovali Spodnji grad, grad Maribor pa so zaradi učinkovitejšega poimenskega razlikovanja od istoimenskega gradu v srednjeveškem mestu začeli imenovati Grad na Piramidi. V strokovni in znanstveni kastelološki literaturi se ti vulgarizmi niso uveljavili in zato tudi za oznako gradu, ki ga obravnava pričujoči sestavek, uporabljam njegovo zgodovinsko utemeljeno avtentično ime. Prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 257–260; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71–73; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Kos, *Vitez*, str. 318–319.

² Na razvaline ljutomerskega gradu so se v 19. stoletju navezovale razne pripovedi o strahovih in tudi o tamkajšnjem nebrzdanem pijačevanju za božično noč, med katerem je udeležence pod seboj pokopalo rušeče se grajsko zidovje (Hofrichter, *Luttenberg*, str. 64; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146). Prim. Golob, *Gostija v Ljutomerskim gradu*, str. 1; Sann, *Sagen*, str. 156; Kovačič, *Ljutomer*, str. 69.

³ Prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 184.

Nekdanja zasnova grajske stavbe je dovolj nazorno dokumentirana na starih upodobitvah iz 17. stoletja. Za čas pred tem je smiselno upoštevati ustrezne oznake na zemljevidih iz 16. stoletja.⁴ Zanimiva je

⁴ Zlasti: *Tabula Hungarie*, avtorjev Lazarusa Secretariususa in Georga Tannstetterja, iz leta 1528, *Regni Hungariae descriptio*

Trška naselbina Ljutomer in grad Branek zgoraj desno v ozadju na oljni sliki neznanega avtorja z upodobitvijo mesta Radgona iz leta 1618. Izrez (Museum im alten Zeughaus, Bad Radkersburg, foto: Igor Sapač, 2022).

zlasti oznaka ljutomerskega gradu na zemljevidu madžarskega kraljestva, ki ga je leta 1556 izdelal Dunajčan Wolfgang Lazius (1514–1565); nad stavbnim sestavom dveh nižjih traktov je upodobljen mogočen visok glavni grajski stolp – bergfrid –, ki na mlajših upodobitvah ni viden.

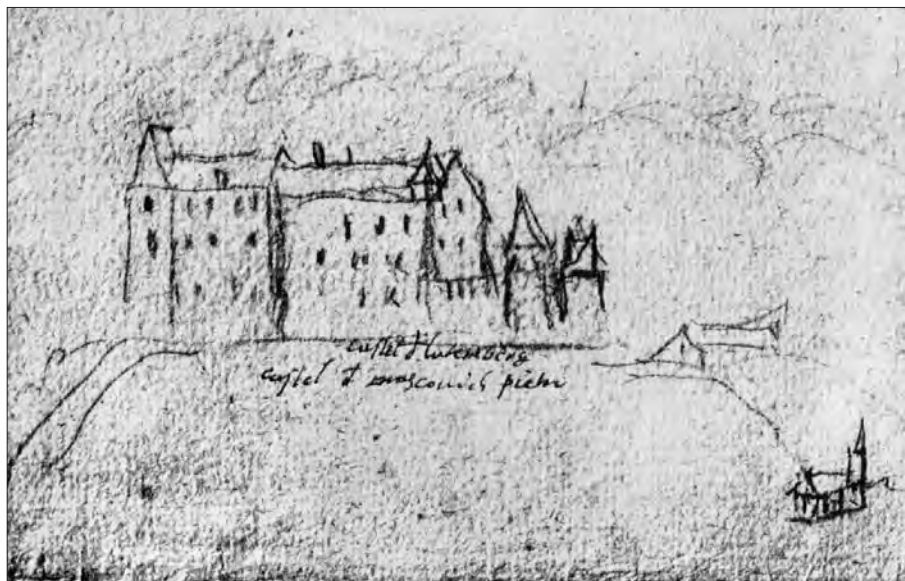
Približno pol stoletja pozneje, med letoma 1601 in 1605, je nastala večja shematska upodobitev grajske stavbe, ki jo je za predvideni, a nikoli dokončani zemljevid notranjeavstrijskih dežel izdelal Johannes Clobucciarich oziroma Janez Klojučarič (1545–1605).⁵ Ljutomerski grad je s svinčnikom narisana s severovzhodne strani in pod njim je ob vznožju grajske vzpetine na desni strani upodobljena manjša cerkev z zvonikom – sedanja podružnična cerkev

sv. Ane v Podgradju, ki je s prezbitერიem orientirana proti severovzhodu in v arhivskih dokumentih prvič omenjena leta 1545 – kot Marijina podružnična cerkev pod gradom Ljutomer – *Ain Filial Kbirhl zu vnser Fraun vndtern Schloß Luettenberg gelegen*.⁶ Grad je upodobljen kot mogočna stavbna celota z dvema podolžnima dvonadstropnima traktoma, ki sta postavljena zaporedno, eden za drugim. Strešno slemo levega (jugovzhodnega) trakta je malce višje od strešnega slemena z njim povezanega desnega (severozahodnega) trakta. Na levi oziroma jugovzhodni strani grajski kompleks zaključuje oglati stolp z zelo strmo štirikapno gotsko slemenasto streho, ki z višino zidovja ne presega višine zidovja jugovzhodnega trakta. Na desni oziroma severozahodni strani se na dvonadstropno gmoto grajskega jedra navezuje nižje

vera, avtorja Wolfganga Laziusa, iz leta 1556 in *Nova totius Ungariae descriptio*, avtorja Matthiasa Zündta iz leta 1567.

⁵ Upodobitev s podpisom *castel Lutemberg*, ki je nastala v sklopu s svinčnikom izdelanih topografskih terenskih skic krajev med Apačami in Mursko Soboto ter med Slovenskimi gorami in Gradom na Goričkem, v okviru fonda *Clobucciarich – Skizzen* hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu. Signatura: Clobucciarich-024b-1. <https://egov.stmk.gv.at/archivinformationssystem/suche/volltext-detailansicht.jsf> Prim. Kovačič, *Ljutomer*, str. 184. Objavav: Popelka, *Die Landesaufnahme*, Tafel XVI; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 73; Pavličič, *Ljutomer skozi čas*, str. 21–22; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5; Zanjkočič, *Umetnostnozgodovinska*, str. 154; Pintarič, *Odnosi*, str. 44; Pavličič, *Ljutomer, podoba mesta*, str. 2; Podgorlec, *Vardov dvorec*, str. 24; prim. Stopar, *Podoba Slovenije*, str. 8–19.

⁶ Kovačič, *Ljutomer*, str. 77–78. Narisani zvonik – morda leseni strešni stolpič – so pozneje odstranili. To se je najbrž zgodilo med celovito baročno prenovo cerkve leta 1736, ko so odstranili ostrešje in leta 1617 omenjeni leseni strop ter v ladji zgradili nove oboke. Prim. Kovačič, *Ljutomer*, str. 78; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; INDOK, Zadnikar, Podgradje; Curk, *Topografsko gradivo*, str. 13; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Curk, *Ljutomer*, str. 62; Pintarič, *Odnosi*, str. 37. Leta 1932 so cerkvi na zahodni fasadni steni dodali nov zvonik, ki oblikovno spominja na zvonik s Clobucciaricheve risbe. Prim. UKPP, *Unterschloss – Podgradje in Dolnji Grad. Umetnostnozgodovinski-konzervatorski topografski opis iz leta 1962 iz zapuščine Jožeta Curka*; Curk, *Topografsko gradivo*, str. 13–14; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Curk, *Ljutomer*, str. 23; Zanjkočič, *Umetnostnozgodovinska*, str. 154.

Pogled na grad (Gornji) Ljutomer s severovzhodne strani na risbi Johannesa Clobucciaricha oziroma Janeza Klobučariča iz okoli leta 1603 (Popelka, Die Landesaufnahme, Tafel XVI).

Pogled na grad (Gornji) Ljutomer s severovzhodne strani v ozadju na oljni sliki neznanega avtorja z upodobitvama vasi Križevci in Iljaševci iz leta 1641. Izrez (Státní hrad a zámek Horšovský Týn, foto: Igor Sapač, 2017).

obrambno obzidje, ki oblikuje manjše sprednje dvorišče oziroma medzidje in ki sega do vrha pritličja. Obzidje je na vrhu opremljeno z zobčastimi izzidki – cinami – in na dveh vogalih okrepljeno s stolpičema, najverjetneje valjastima, ki sta zastrešena s strmima strehama. Grajske stavbne gmote so na risbi odlično

podane, vse nادرbnosti pa so nakazane zgolj skicizno. Po obliki in številu oken je mogoče sklepati, da sta imela upodobljena trakta v nadstropjih bivalni značaj. Na strehah traktov sta vidni strešni okni oziroma frčadi, od katerih je ena vogalna in stolpičasto zasnovana. Desno od grajske stavbe je nad cerkvijo

Oljna slika neznanega avtorja z upodobitvama vasi Križevci in Iljaševci iz leta 1641. V ozadju je upodobljeno gričevje Slovenskih goric z gradovoma (Gornji) Ljutomer in Branek ter trško naselbino Ljutomer (Státní hrad a zámek Horšovský Týn, foto: Igor Sapač, 2017).

v ozadju upodobljeno nizko podolžno poslopje, ki je imelo gotovo gospodarski značaj.⁷

Leta 1618 je neznani avtor ustvaril dokaj veliko oljno sliko z naslovom *Abriß der Stadt Radkersburg befreit Wein Gey, ...*, ki kaže veduto mesta Radgona in v njenem ozadju miniaturno upodobljene večje naselbine, cerkve in gradove v radgonski okolici med Muro in Dravo. Na levem robu slike je upodobljen trg Ljutomer, ki je označen z napisnim trakom in napisom *Schloß und Mar[kt]-Luttenberg – Grad in trg Ljutomer*. A ljutomerski grad na tej veduti v resnici ni naslikan in slikar je na vzpetini desno nad z obzidjem obdana trško naselbino v gričevnati vinogradniški pokrajini upodobil samo grad Branek z značilnim visokim glavnim stolpom. Glede na druge dokaj zanesljive upodobitve gradov na tej sliki se zdi malo verjetno, da bi bil ljutomerski grad upodobljen povsem stilizirano oziroma simbolično kot večja čokata stavba z dvokapno streho in manjšim stranskim poslopjem levo ob ljutomerskem trškem obzidju. Zdi se, da se je slikarju pri upodabljanju pripetila zmeta in je namesto vedute Ljutomera z gradom podvojl veduto Ormoža.⁸

Povsem nezanesljiva je tudi veduta Ljutomera, ki je najverjetneje nastala malo pred letom 1630 in jo je augsburški slikar Wilhelm Peter Zimmermann (pred 1589 – okoli 1630) skupaj z veduto mesta Radgona vključil v grafično upodobitev osmanskega in hajduškega pustošenja leta 1605. Za razliko od Radgone – *Ragelspurg* –, ki je upodobljena dokaj realistično in zanesljivo, je Ljutomer – *Lutenberg* – upodobljen pov-

sem fantazijsko in zavajajoče, kot z obzidjem obdana naselbina na vzpetini, kar v resnici nikoli ni bil. Upodobitev ljutomerskega gradu ob naselbini manjka.⁹

Predstavo o podobi ljutomerskega gradu, ki jo nazorno posreduje Clobucciaricheva risba z zgodnjega 17. stoletja, odlično dopolnjuje doslej še neupoštevana upodobitev grajske stavbe v ozadju velike oljne slike z upodobitvama vasi Križevci in Iljaševci. Ta slika, ki je opremljena z letnico 1641 in označena z naslikanim grbom plemiške rodovine Trauttmansdorff ter napisom *Igelßdorff* (Iljaševci), je najverjetneje do 19. stoletja visela v gradu Negova, sedaj pa je – skupaj z drugimi predmeti iz nekdanje posesti plemiške rodovine Trauttmansdorff – razstavljena v muzeju na gradu Horšovský Týn na Češkem. Ker je ljutomerski grad naslikan v ozadju in ker si je slikar v zgodnjebaročni maniri na račun realističnega upodabljanja prizadeval povečati slikovitost celotne kompozicije, so nekateri deli dramatično predimenzionirani, kljub temu pa je upodobitev dovolj verodostojna in potrjuje točnost Clobucciaricheve risbe. Grad je na levem zgornjem delu slike postavljen v gričevje z vinogradi, pod njim pa sta trg Ljutomer z gručo nizkih lesenih hiš in župnijsko cerkvijo. Cerkev je še brez velike zgodnjebaročne ladje, pozidane med letoma 1688 in 1690, in zaradi slikarske kompozicije pomaknjena na levo stran trga, kjer ni bila napoti upodobitvi gradu Branek desno zgoraj nad trgom in nad župnijsko cerkvijo v Križevcih v spodnjem delu slike. V primerjavi s Clobucciarichevo risbo je levi trakt ljutomerskega gradu na sliki malce višji od desnega in glavni stolp na levi strani za celo nadstropje presega višino trakta. Obzidje z valjastima stolpičema je daljše, stolpiča pa

⁷ Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72–73.

⁸ Sliko hrani radgonski mestni muzej – Museum im Alten Zeughaus. Bad Radkersburg. Objava v: Drescher in Stocker in Vreča, *Museum im alten Zeughaus Bad Radkersburg*, str. 35.

⁹ Reprodukcijsko grafiko hrani radgonski mestni muzej – Museum im Alten Zeughaus. Bad Radkersburg.

Območje ob sotočju Ščavnice in Mure ter deželni in državni meji z gradom (Gornji) Ljutomer, dvorcem Železne dveri, cerkvijo na Jeruzalemu, trško naselbino Ljutomer in gradom Branek na zemljevidu Styriae Ducatus Fertilissimi Nova Geographica Descriptio, ki ga je leta 1678 ustvaril Georg Matthäus Vischer. Izrez (Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana).

imata dokaj položni stožčasti strehi. Na levi strani se k glavnemu stolpu prislanja neka gradnja, ki ni posebno široka in dosega višino desnega trakta. Posamezni stavbni členi niso upodobljeni; vidni so samo trije dimniki na strehah obeh traktov.

Okoli leta 1681 je ljutomerski grad oziroma *Ober Lutenberg* v sklopu svoje štajerske *Topografije* upodobil Georg Matthäus Vischer (1628–1696).¹⁰ Namenil mu je kar dve upodobitvi; prva je samostojna in kaže grajsko stavbo na kopasti vzpetini v gričevnati vinogradniški pokrajini s številnimi vinogradniškimi zidanicami po vrhovih ljutomerskih in štrigovskih gričev v ozadju,¹¹ druga pa kaže grad iz iste strani, a iz večje oddaljenosti, v ozadju pogleda na ljutomersko trško naselbino s poudarjeno župnijsko cerkvijo in reko Ščavnico v ospredju.¹² Na podlagi druge upodobitve je mogoče natančno določiti tudi smer pogleda na grad na prvi Vischerjevi upodobitvi; grad je na obeh upodobitvah prikazan s severne strani in torej dobro primerljiv z omenjenima zanesljivima starejšima upodobitvama iz prve polovice 17. stoletja, ki grad prikazujeta s severovzhodne strani. Vse

kaže, da se je med letoma 1641 in 1681 obseg gradu zmanjšal; na Vischerjevih upodobitvah je vidno samo še grajsko jedro, ki ga na talni ploskvi v obliki kljuke oziroma črke L sestavljata dva enako visoka dvonadstropna trakta – malce širši in daljši severozahodni trakt s sedemosno severozahodno fasado ter ožji in krajši severovzhodni trakt s štiriosno severovzhodno fasado in enako visokim plitkim enoosnim fasadnim izzidkom. Fasada daljšega trakta je v pritličnem delu podprta z dvema kontraforoma, kar kaže, da se je teren ob grajskem zidovju posedal in je bilo treba zidovje dodatno utrjevati. Upodobljena trakta sta pokrita s strmo slemenasto streho, ki ima nekaj frčad in dimnikov. Višji levi trakt z glavnim stolpom in nižje obzidje medzidja z valjastima stolpicema – kar je vidno na obeh zanesljivih starejših upodobitvah iz prve polovice 17. stoletja – na Vischerjevih upodobitvah manjkajo in vse kaže, da so te dele po letu 1641 podrli. Na obeh Vischerjevih upodobitvah sicer tudi ni videti cerkve ob vznožju grajske vzpetine, ki je takrat tam gotovo stala; najbrž je izpadla, ker jo je zakrivalo okoliško gričevje ali drevje. Upodobljena situacija na obeh Vischerjevih upodobitvah iz okoli leta 1681 z dvotraktno dvonadstropno nerazgibano grajsko stavbno maso je v osnovi enaka upodobljeni situaciji ljutomerskega gradu na Vischerjevem zemljevidu Štajerske iz leta 1678, le da je tam grad zaradi drobnega merila prikazan zelo poenostavljeno in reducirano na najpomembnejše oblikovne značilnosti.¹³ Kljub skicoznosti je tudi ta upodobitev pomembna, saj kaže, da je grad že pred letom 1678 zgubil nekatere obsežne grajene dele, ki jih kažeta zanesljivi starejši upodobitvi iz prve polovice 17. stoletja.

¹⁰ Prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159; Kovačič, *Ljutomer*, str. 184; Zadnikar, *Umetnostni spomeniki*, str. 56; Curk, *Ljutomer*, str. 6, 7; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Pavličič, *Ljutomer skozi čas*, str. 22; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5; Novak, *Ljutomer*, str. 38; Pavličič, *Ljutomer, podobe mesta*, str. 2; Pavličič, *Dve graščini*, str. 4.

¹¹ Faksimilirana sodobna objava v: Vischer, *Topographia*, 1975, sl. 244; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 54; Novak, *Ljutomer*, str. 38. Po tej Vischerjevi upodobitvi je okoli leta 1895 nastal akvarelirani preris, ki je vključen v Slekovčev rokopisno kroniko Ljutomera iz leta 1896 (*ŽA Ljutomer – Slekovec, Trg in župnija Ljutomer*). Objava v: Pavličič, *Nekaj o plemstvu*.

¹² Faksimilirana sodobna objava v: Vischer, *Topographia*, 1975, sl. 243; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 53; prim. Curk, *Ljutomer*, str. 6; Novak, *Ljutomer*, str. 30.

¹³ Stopar, *Grajski objekti z območja*, str. 31.

Grad Gornji Ljutomer s severne strani na bakrerezni upodobitvi iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske iz okoli leta 1681 (spletni vir).

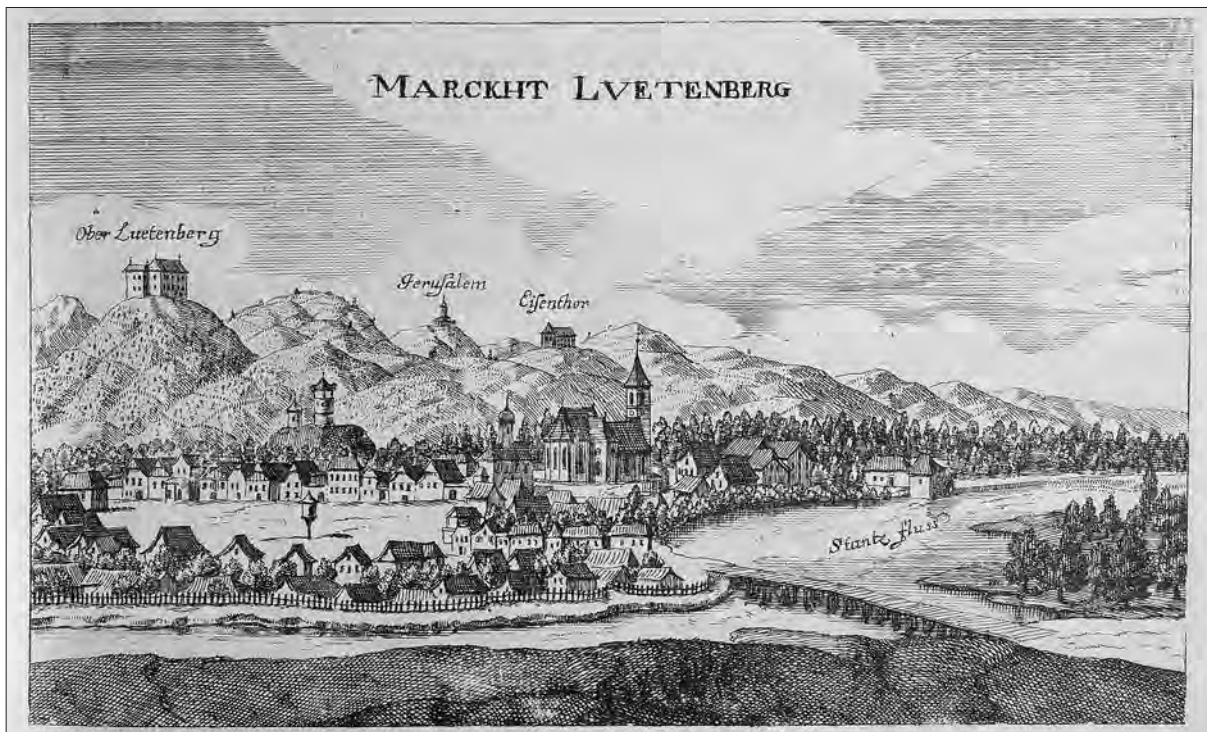
Sedanji pogled na lokacijo nekdanjega gradu Gornji Ljutomer s severne strani (foto: Igor Sapač, 2022).

Enako stavbno zasnovo, kakršna je vidna na Vischerjevih upodobitvah, kaže tudi drobcena shematska upodobitev ljutomerskega gradu na nenaslovljeni perspektivni akvarelirani risarski upodobitvi krajev med Muro in Dravo s Slovenskimi goricami ter delom Pomurja, ki jo je neznani avtor kot značilni pri-

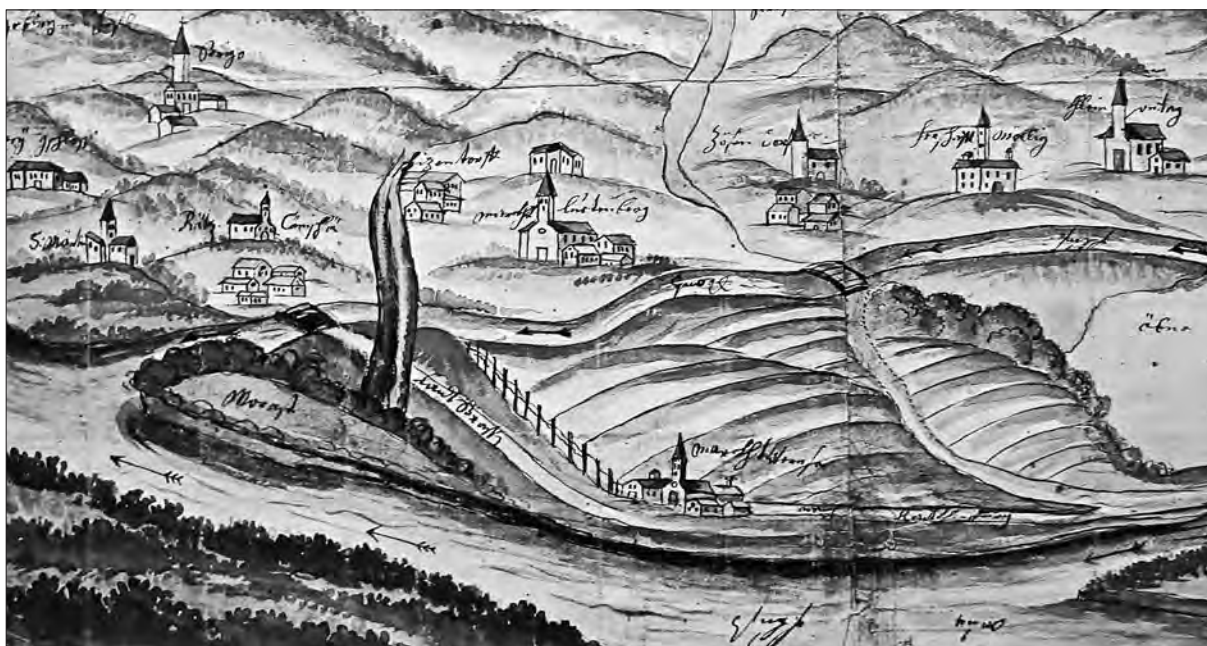
mer topografske karte ustvaril okoli leta 1700 in jo sedaj hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu.¹⁴ Grajska stavba z nerazgibano dvotraktno stavbno gmoto

¹⁴ StLA, Die Pläne Sammlung, inv. št. 8 a. Objava v: Stopar, *Podoba Slovenije*, str. 20.

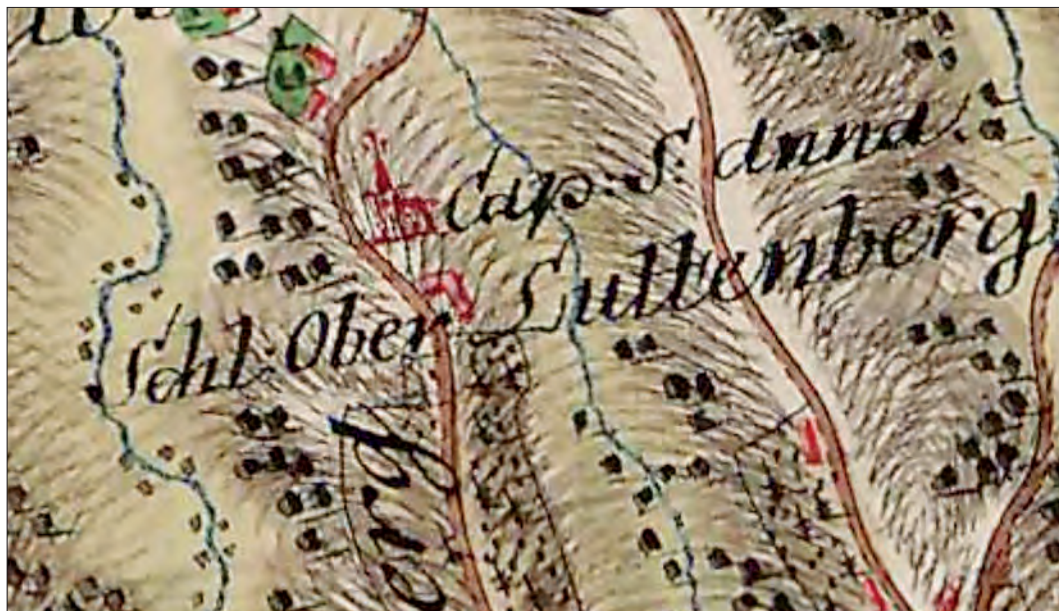
Trg Ljutomer z gradom Gornji Ljutomer, cerkvijo na Jeruzalemu in dvorcem Železne dveri v ozadju s severne strani na bakrorezni upodobitvi iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske iz okoli leta 1681 (spletni vir).

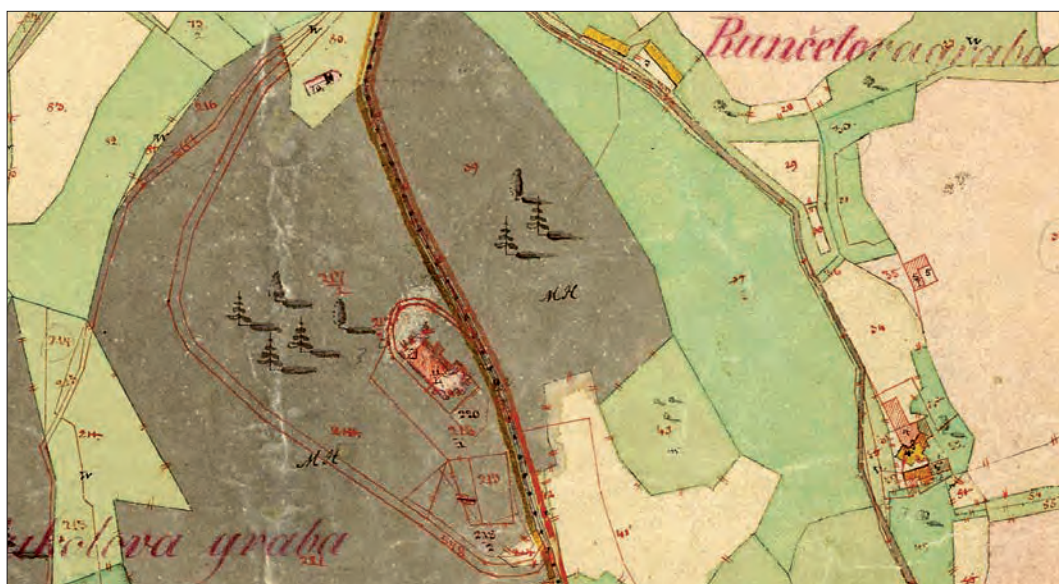
Širše območje Ljutomera z gradovoma Gornji Ljutomer in Branek na akvarelirani risarski upodobitvi krajev med Muro in Dravo neznanega avtorja iz okoli leta 1700. Izrez (Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec).

na talni ploskvi v obliki kljuke oziroma črke L in s strmimi rdečimi opečnimi strehami je postavljena na kopasto vzpetino, v ozadju nad ljutomersko trško naselbino, v kateri z velikostjo stavbne mase izstopa župnijska cerkev.

Takšna situacija je vidna tudi na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1763 in 1787 in povsem potrjuje verodostojnost Vischerjevih upodobitev. Grad, ki je bil v tistem obdobju še ohranjen in poimenovan *Schl.(oss) Ober Luttenberg* (grad Gornji

Grad Gornji Ljutomer s podružnično cerkvijo sv. Ane v Podgradju na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1763 in 1787 (spletni vir).

Lokaciji razvaljenega gradu Gornji Ljutomer in podružnične cerkve sv. Ane v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824. Po letu 1860 so katastrsko mapo dopolnili z vrisom talne ploskve nove stavbe na lokaciji odstranjenega nekdanjega gradu (spletni vir).

Ljutomer), je bil zasnovan na talni ploskvi v obliki kljuke in sestavljen iz dveh traktov: severozahodnega in severovzhodnega, ki sta bila približno enako dolga. Na severnem vznožju grajske vzpetine je označena lokacija cerkve, ki je opremljena z napisom *Cap. S: Anna (kapela sv. Ane)*.¹⁵ Vse kaže, da se je kmalu zatem grad spremenil v razvalino, ki je označena v mapi

franciscejskega katastra iz leta 1824¹⁶ in na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1806 in 1869.¹⁷

¹⁵ Rajšp (ur.), *Slovenija*, sekcija 169.

¹⁶ SI AS 177/M/F/M278/g/A01 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Slamnjak) 1824.

¹⁷ <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=1803897.1469302224%2C5860671.79598069%2C1807160.0525751458%2C5862059.605775492> Ostanke gradu so označeni s poimenovanjem *Ruine*.

V drugi polovici 19. stoletja so nadzemne ostanke srednjeveškega ljutomerskega gradu povsem odstranili in vrh kopaste razgledne grajske vzpetine postavili nov manjši stavbni kompleks. Kljub temu je na podlagi analize izoblikovanosti terena in z upoštevanjem opisanih historičnih upodobitev nekdanjo grajsko zasnovo mogoče dovolj nadzorno interpretirati in poskusiti opredeliti tudi glavne faze njenega stavbnega razvoja. Pri tem se je smiselno opreti tudi na z njo povezane zbrane zgodovinske podatke in na ustrezne arhitekturne analogije.

Visokosrednjeveška stavbna zasnova gradu Ljutomer v 13. stoletju

Grad je nastal na izpostavljeni vzpetini ob sotočju reke Ščavnice in več potokov, nekaj kilometrov zahodno od izliva Ščavnice v Muro, na obronku Ljutomerskega gričevja, ob domnevni trasi rimskodobne ceste.¹⁸ Izbrana lokacija je omogočala širok razgled čez Murško polje in Ščavniško dolino.

Ime Ljutomer oziroma *Lütenwerde* se v pisnih zgodovinskih virih nesporno prvič pojavi leta 1221 oziroma leta 1222.¹⁹ Naslednja omemba je iz leta 1242; tistega leta je vojvoda Friderik II. v posebni listini naštel vse posesti in pravice, ki jih je prejel v fevd od salzburške nadškofije, in v tem sklopu je omenjen tudi otok (domnevno veliko posestno ozemlje ali suho območje sredi močvirnatga sveta) Ljutomer z gradom ter vsem, kar spada zraven – *insulam etiam que Lütenwerde dicitur, cum castro et attinenciis eiusdem*.²⁰ Grad je takrat v pisnih zgodovinskih virih prvič dokumentiran in kaže, da so ga postavili samo malo pred tem ter da je najverjetneje nastal na pobudo salzburške nadškofije, na ozemlju ki ga je nadškofija na račun vojaško-osvajalskega premikanja zahodne meje madžarskega kraljestva proti

vzhodu pridobila okoli leta 1200 ali malce pozneje v prvi polovici 13. stoletja.²¹ Leta 1288 je ljutomerski grad v pisnih virih drugič izrecno omenjen; tokrat kot *castrum Lyettemberch*.²² Leta 1329 in nato večkrat v 15. stoletju je omenjen kot *das haus ze Lutenberg* in podobno.²³ V letih 1363, 1365, 1366 in 1419 je omenjen kot *vest Luetemberg* oziroma podobno.²⁴ Grad je nastal na območju, ki pred premikom meje Svetega rimskega cesarstva proti vzhodu, sicer ni bilo neposeljeno, a gotovo ni bilo intenzivno kolonizirano.²⁵

Za oporo pri ugotavljanju natančnejšega časa nastanka ljutomerskega gradu je smiselno upoštevati širši kontekst postavljanja salzburških gradov ob meji med svetorimskim cesarstvom in madžarskim kraljestvom. Salzburška nadškofija je v zadnji četrtini 11. stoletja zaradi potrebe po varovanju svoje posesti začela graditi gradove na Salzburškem in Koroškem in v 12. stoletju se je ta proces nadaljeval ter ozemeljsko širil proti jugovzhodu.²⁶ V prvi fazi utrjevanja vzhodne meje salzburške posesti, po letu 1131, v obdobju nadškofa Konrada I. (1106–1147) ter njegove sklenitve trajnejšega in trdnjšega obmejnega miru z Ogrji oziroma z novim madžarskim kraljem Bélo II. (okoli 1110–1141), so do okoli leta 1140 zgradili ob reki Savi grad Rajhenburg, ob reki Dravi ptujski grad, ob reki Muri pa začeli velikopotezno obnavljati in večati grad Lipnica, ki se mu je – domnevno v tesni povezavi z utrdbenimi gradnjami salzburške nadškofije – vzhodnje ob reki Muri pred letom 1148 pridružil še grad Cmurek. Malce za temi gradovi sta – po letu 1147 oziroma okoli leta 1160 – za štajerskega mejnega grofa Otokarja III. (okoli 1125–okoli 1167) nastala še gradova Maribor ob reki Dravi in Radgona ob reki Muri.²⁷ Morda je že takrat ali pa

¹⁸ Kovačič, *Ljutomer*, str. 4; Curk, Urbanistično-gradbene zasnove, str. 304–306; Curk, *Trgi*, str. 96–97; prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 32. S prostorskega vidika je zanimiva primerjava ljutomerskega gradu z gradom Cmurek; prvi je nastal v bližini izliva Ščavnice v Muro, drugi pa nad Muro, v bližini izvira Ščavnice.

¹⁹ Zahn, *Urkundenbuch*, II, št. 191; Kos, *Gradivo*, V, št. 349, str. 182; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 438; Kos, *Vitez*, str. 318, op. 531; prim. Kovačič, Doneski, str. 65; Kovačič, *Ljutomer*, str. 10, 116–118; Pettau, Imena važnejših, str. 107–108; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 52; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71; Ratej, *Prve omembe*, str. 5–8; Novak, *Ljutomer*, str. 32; Snoj, *Etimološki slovar*, str. 242. Gl. tudi prispevek Martina Beleta v tej številki *Kronike*.

²⁰ Zahn, *Urkundenbuch*, II, št. 402, str. 515–516; Kos, *Gradivo*, V, št. 787; Kovačič, Doneski, str. 71; Kovačič, *Ljutomer*, str. 8–9, 121, 184; Pettau, Imena važnejših, str. 107–108; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 52; Kos, *Kolonizacija*, str. 261; Curk, Urbanistično-gradbene zasnove, str. 304; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 438; Stopar, *Razvoj*, str. 170; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 257; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71; Štih, *Salzburg, Ptuj*, str. 542; Ratej, *Prve omembe*, str. 6–7; Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 189; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5; Kos, *Vitez*, str. 318; Novak, *Ljutomer*, str. 30; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 7.

²¹ Prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159–160; Kovačič, Doneski, str. 69, 71–82; Kovačič, *Ljutomer*, str. 8, 184; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Curk, *Ljutomer*, str. 5; Curk, *Trgi*, str. 96; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5; Štih, *Salzburg, Ptuj*, str. 542; Magdič, *Prispevek*, str. 7–22; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 66, 68, 69; Markovič, *Zemljiska posest*, str. 12. Gl. tudi prispevek Martina Beleta v tej številki *Kronike*.

²² Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 439.

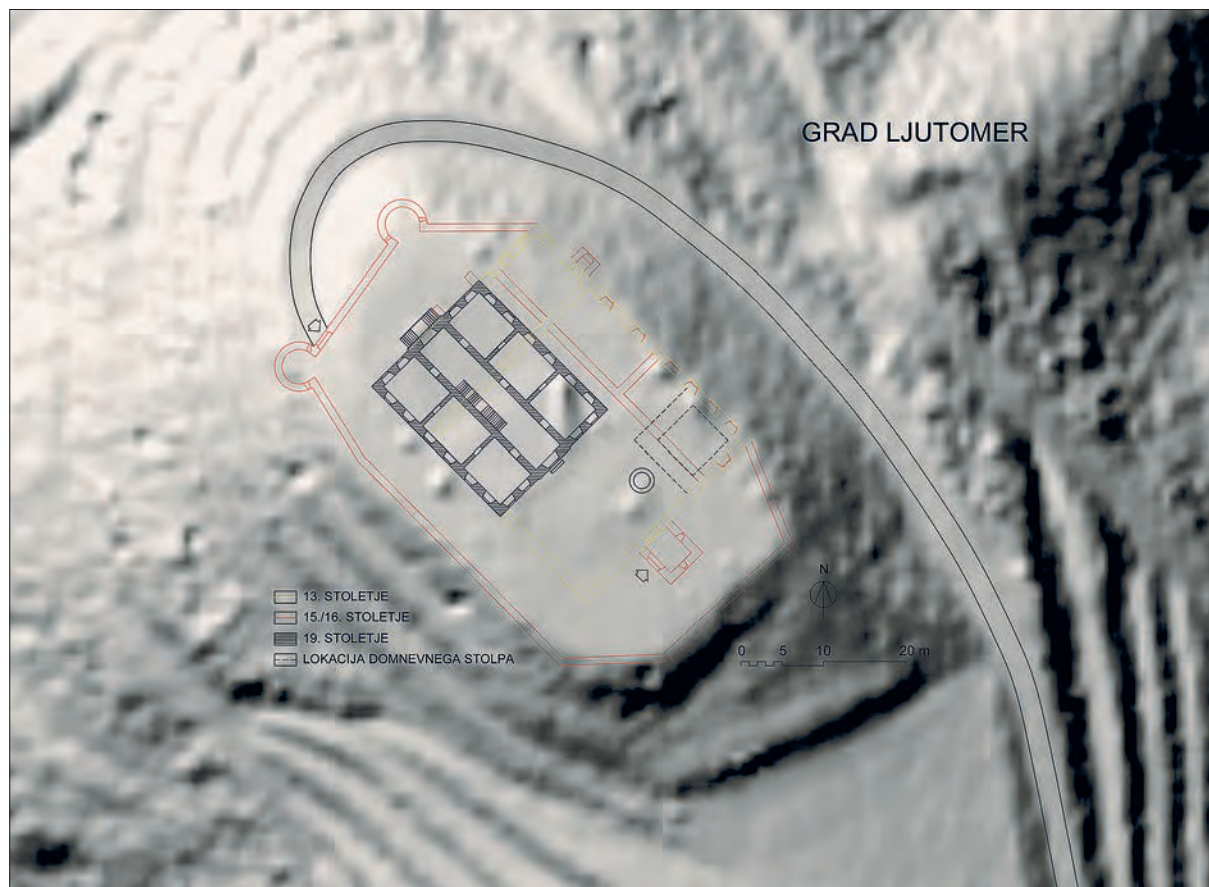
²³ Zahn, *Ortsnamenbuch*, str. 320; Kovačič, Doneski, str. 69; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71; Härtel in Redik, *Regesten*, št. 1835; prim. Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 440–442; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193. Gl. tudi prispevek Martina Beleta v tej številki *Kronike*.

²⁴ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 53; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 439; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193.

²⁵ Prim. Magdič, *Prispevek*, str. 7–8, 10, 20–21.

²⁶ Schicht, *Bollwerke Gottes*; Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, str. 87–94.

²⁷ Prim. Kos, *K postanku ogrske meje*, str. 144–153; Kos, *Kolonizacija*, str. 261; Kos, *Meja proti Ogrski*, str. 87; Curk, *O fevdalni arhitekturi*, str. 145; Štih, *Salzburg, Ptuj*, str. 535–544; Kos, *Vitez*, str. 263, 326, 354, 359, 360; Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 186–187. Za Otokarja III.: Robl, Werner: *Ich sei, gewährt mir die Bitte, in Eurem Bunde - der Vierte: Otokar III. von Steier, Markgraf der Steiermark*. Berching, 13. Februar 2019 (<http://www.robl.de/obergeschoskirchen/otokar/otokar.html>).

Navpični pogled na vzpetino z lokacijo nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer in na fotografijo zarisano tlorisno zasnovo grajskega kompleksa z označeno tlorisno zasnovo nadomestne stavbe iz okoli leta 186 (spletni vir z risbo Igorja Sapača).

najpozneje do začetka 13. stoletja nastal še salzburški grad Vurberk ob Dravi med Mariborom in Ptujem. S temi gradovi je bila utrjena mejna črta v poteku med Radgono na severu in Ptujem na jugu. Novi gradovi so omogočili, da se je meja na tem območju na škodo Madžarske kmalu premaknila (nazaj) proti vzhodu; prvič morda že okoli leta 1160, ko je bila zavzeta spodnja Pesniška dolina do razvodnega slemena med Pesniško in Ščavniško dolino, in drugič okoli leta 1200, ko so mejo prestavili na potek od Središča ob Dravi do Razkrižja in dalje po Muri do izliva Kučnice.²⁸ Posledično je v prvi polovici 13. stoletja, v obdobju salzburškega nadškofa Eberharda II. Regensberskega (1200–1246) in izjemnega razcveta grajskih gradenj po vsem območju salzburške nadškofije, prišlo do druge velike akcije gradnje novih gradov salzburške nadškofije na slovenještajerskem ozemlju; ob Savi so zahodno in vzhodno od Rajhenburga zgradili gradova Brežice in Sevnica, od Dravi

pa so vzhodno od Ptuja, po pomiku mejne črte proti vzhodu, zgradili gradova Ormož in Središče. V bližini Sotle so zgradili še grad Pišcece.²⁹ Ob novih gradovih so se – razen na Pišecah in ob manjših gradovih Reštanj, Šperenberk in Tvarog, ki so nastali v zaledju Rajhenburga, – kmalu razvile nove trške naselbine.³⁰ Na tej osnovi je mogoče utemeljeno pomisliti, da je v obdobju salzburškega nadškofa Eberharda II., v sklopu cele vrste novih salzburških gradov ob novi mejni črti med sveterimskim cesarstvom in madžarskim kraljestvom oziroma ob današnji slovensko-hrvaški etnični ter državni meji, najverjetneje nastal tudi ljutomerski grad.³¹

²⁸ Prim. Kovačič, *Trg Središče*, str. 97; Kos, *Meja proti Ogrski*, str. 87–88; Curk, *O fevdalni arhitekturi*, str. 145; Curk, *Urbanistično-gradbene zasnove*, str. 302–306; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 17; Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 187–190.

²⁹ Prim. Kos, *Vitez*, str. 255, 256, 335, 339, 368, 374; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68, 69; prim. Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 190–192.

³⁰ Curk, *Trgi*, str. 78, 107, 124, 130; Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 191–192.

³¹ Po nastanku ljutomerskega gradu sta na območju Slovenskih goric v 13. stoletju nastala še manjša gradova Negova nad dolino reke Ščavnice in Hrastovec nad dolino reke Pesnice. Zdi se, da je po nastanku ljutomerskega gradu kot njegova protutež na madžarski oziroma hrvaški strani meje v 13. stoletju, po letu 1241, na vzpetini Štrigovščak nastal grad Štrigova oziroma *Stridons, Strido* in podobno. Štrigovski grad, od ka-

Za ta čas nastanka ljutomerskega gradu govori tudi njegova stavbna zasnova, kakršna se kaže na podlagi analize izoblikovanosti terena vrh grajske vzpetine in opisanih historičnih upodobitev. Čeprav je bil vrh grajske vzpetine med postavitvijo sedanje stavbe, ki jo domačini imenujejo Vardov grad oziroma dvorec, deloma preoblikovan in izravnán, je tudi s pomočjo situacije v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 mogoče povsem zanesljivo določiti velikost in obliko talne ploskve ljutomerskega gradu, kakršen je dokumentiran z Vischerjevima upodobitvama iz okoli leta 1681. Vse kaže, da so jugozahodno in severozahodno fasadno steno sedanje stavbe okoli leta 1860 postavili na mestu nekdanjih jugozahodne in severozahodne fasadne stene glavnega oziroma severozahodnega grajskega trakta, ki je na Vischerjevi upodobitvi prikazan z višjim strešnim slemenom ter sedmimi okenskimi osmi in dvema kontraforoma na daljši severozahodni fasadi. Primerjava obsega sedanje stavbe z grajsko stavbo na Vischerjevih upodobitvah in upoštevanje oblike izravnane platoja vrh grajske vzpetine kaže, da je bila nekdanja grajska stavba na severovzhodni strani za približno 10 m širša od sedanje stavbe in da je torej obsegala tudi tisti del platoja, na katerem je do okoli leta 1985 stalo nižje podolžno gospodarsko poslopje iz druge polovice 19. stoletja. Pri določanju velikosti talne ploskve nekdanje grajske stavbe je v pomoč tudi stari vodnjak, ki je ohranjen jugovzhodno od sedanje stavbe. Vse kaže, da je imel nekdanji grad v osnovi pravilno pravokotno talno ploskev v izmeri približno 28 × 37 m. Po situaciji v mapi franciscejskega katastra je mogoče sklepati, da je to talno ploskev na sredini dolžine njene krajše jugovzhodne stranice dopolnjevala manjša kvadratna talna ploskev v izmeri približno 5,5 × 5,5 m. Po teh dimenzijah in prostorski umeščenosti je mogoče sklepati, da je tam stal oglati bočni stolp, ki je viden na obeh zanesljivih upodobitvah iz prve polovice 17. stoletja. Primerjava teh dveh upodobitev in sedanje konfiguracije terena kaže, da je bila osnovna pravokotna talna ploskev na jugovzhodni, jugozahodni in severozahodni strani dopolnjena z malce nižje ležečo ter geometrično dokaj nepravilno talno ploskvijo, ki je osnovno talno ploskev zaobjemala približno v obliki črke C in se je za razliko od nje skoraj povsem podrejela naravni oblikovanosti tere-

terega danes ni nobenih vidnih ostankov, je dokumentiran na grafični upodobitvi naselbine Štrigova iz 18. stoletja; takrat je bil že razvaljen, a po upodobitvi je mogoče sklepati, da je imel značilno srednjeveško obodno zasnovo z obzidanim dvoriščem, bivalno stavbo in višjim glavnim stolpom – bergfridom. Napačen je podatek, ki se mestoma pojavlja v razpoložljivi literaturi, da je štrigovski grad povsem na novo pozidal šele Friderik II. Celjski v prvi polovici 15. stoletja. Grad je leta 1738 razdejal potres. Prim. *Krajevni leksikon Dravske*, str. 390; Bedeković et al., *Prinosi za povijest Štrigove*, str. 34–35 (z objavljeno bakrorežno upodobitvijo Štrigove iz 18. stoletja z razvalinami srednjeveškega gradu – *Rudera vetustre Arcis Stridonensis* – na vzpetini nad naselbino).

na. Očitna oblikovna razlika med geometrično povsem pravilno osnovno talno ploskvijo in nižjo talno ploskvijo ob treh skrajnih robovih platojsko preoblikovanega vrha grajske vzpetine kaže, da sta ti dve sestavini nekdanjega ljutomerskega gradu nastali kot posledica razvoja v vsaj dveh časovno razmaknjenih stavbnih fazah.

Kastelolog Ivan Stopar (1929–2018), ki se je kot prvi in doslej edini ukvarjal s problematiko interpretacije stavbne zasnove nekdanjega ljutomerskega gradu, je na podlagi Vischerjevih upodobitev in značaja omemb gradu v srednjeveških dokumentih pa tudi široke primerjalne analize v okviru srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem sklepal, da je imel grad na začetku obodno zasnovo in da je že v 13. stoletju stal na vzpetini na območju sedanje vasi Podgradje.³² Pri tem je argumentirano zavrnil starejšo domnevo zgodovinarja Frana Kovačiča (1867–1939), da je imel prvotni ljutomerski grad obliko preprostega obrambnega stolpa in da je do uničenja v poznem 15. stoletju stal na drugi lokaciji – na hribu tik nad ljutomersko trško naselbino, na lokaciji poznejše šole, tam kjer je na Vischerjevi upodobitvi ljutomerske naselbine viden obrabni oziroma opazovalni stolp – t. i. Vahtarnica.³³ S Stoparjevim mnenjem je mogoče povsem soglašati in ob tem še dodatno poudariti, da v slovenskem prostoru ni dokumentiranega primera, ko bi po uničenju kakšnega srednjeveškega gradu nov nadomestni večji poznosrednjeveški grad zgradili na drugi lokaciji.³⁴ Analiza konfiguracije terena vrh grajske vzpetine pritrjuje Stoparjevi tezi o prvotni obodni zasnovi ljutomerskega gradu; velikost in oblika osnovne talne ploskve kaže, da je imel ljutomerski grad ob nastanku najverjetneje pravilno pravokotno obodno zasnovo z obodnim obrambnim obzidjem na robovih te ploskve, bivalno stavbo – palacijem –, obzidanim notranjim dvoriščem, nizkim pomožnim dvoriščnim poslopijem in najverjetneje tudi cisterno za vodo oziroma vodnjakom na dvorišču.

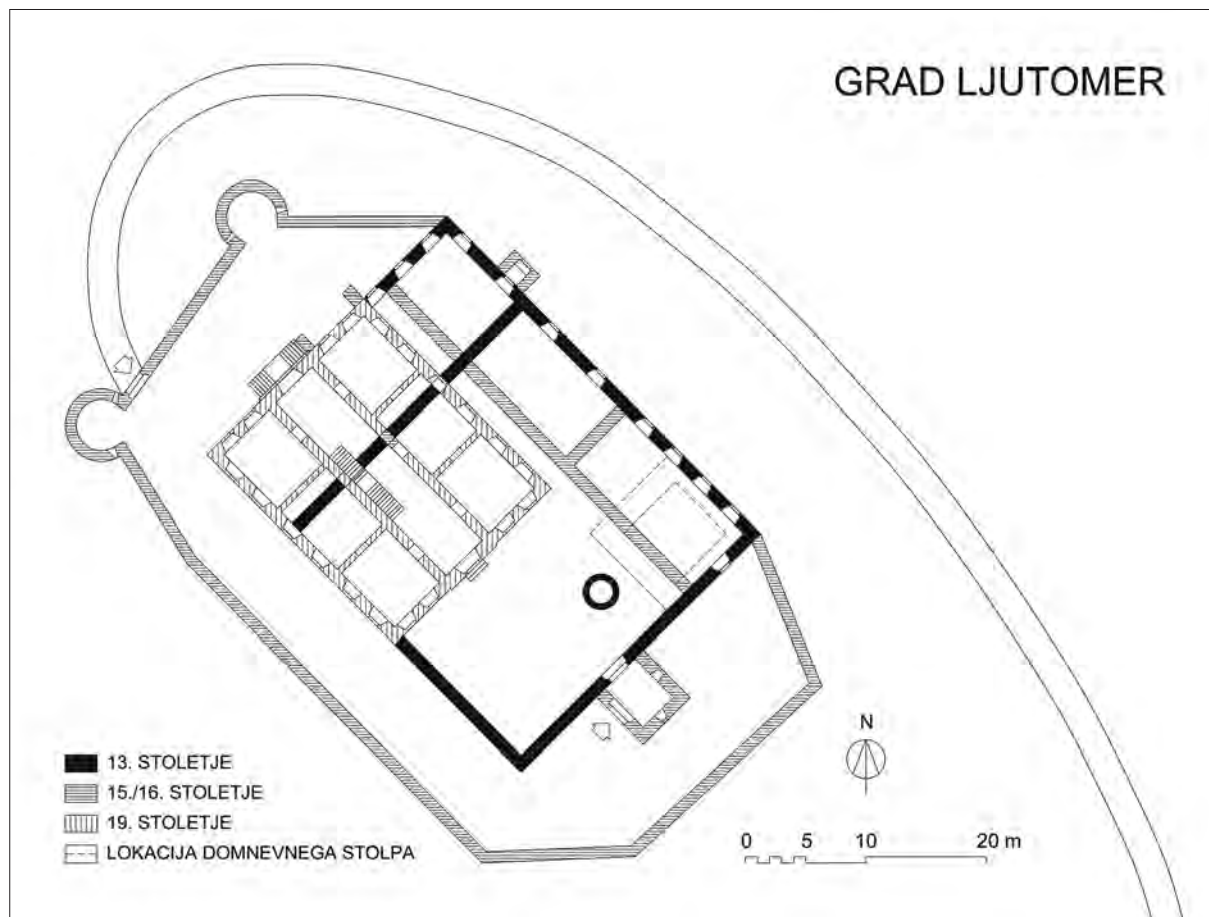
Ugotovljena velikost osnovne pravokotne talne ploskve v izmeri približno 28 × 37 m je povsem primerljiva z značilnimi romanskimi obodnimi gradovi, kakršne so po skoraj vsem sedanjem slovenskem prostoru gradili po sredini 12. stoletja.³⁵ Tovrstne zasno-

³² Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 260, op. 15; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 73, op. 15.

³³ Kovačič, Doneski, str. 69; Kovačič, *Ljutomer*, str. 119–121, 227; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 6.

³⁴ Še zlasti je neutemeljena Kovačičeva domneva, da naj bi novi nadomestni poznosrednjeveški grad nastal v bistveno večji oddaljenosti od trške naselbine, kakor naj bi bil od nje oddaljen prvotni grad. V poznem srednjem veku bi se tovrstni premik gradu zgodil kvečjemu v nasprotni smeri – iz obrobja bližje urbani naselbini. To je mogoče sklepati tudi po dokumentiranih primerih gradenj novih dodatnih poznosrednjeveških grajskih stavb na območjih Radovljice, Slovenj Gradca, Celja in Maribora.

³⁵ Značilna primera sta gradova Podsreda na Kozjanskem in Hmeljnik na Dolenjskem.

Poskus rekonstrukcije tlorisne zasnove nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer z grafično označenimi fazami stavbnega razvoja in vrisano tlorisno zasnovo nadomestne stavbe iz okoli leta 1860. S prekinjeno črto je označena lokacija domnevnega glavnega grajskega stolpa – bergfrida – iz 13. stoletja (risal: Igor Sapač, 2022).

ve so bile zelo uveljavljene tudi v 13. stoletju.³⁶ Po analizah Clobucciaricheve in Vischerjevih upodobitev ter glede na lokacijo vodnjaka se zdi najbolj verjetno, da je prvotni palacij stal na severozahodni strani osnovne talne ploskve in da je bil dolg približno 28 m, širok približno 10 m ter da je bil to poznejši dvonadstropni severozahodni grajski trakt, ki je imel okoli leta 1681 višje strešno čelo od severovzhodnega trakta ter torej malce večjo širino od njega. Po številnih analogijah je mogoče sklepati, da je bil palacij že sprva, v 13. stoletju, dvonadstropen in v obsegu zidovja visok približno 12 m, dvoriščno obodno obzidje ob njem pa visoko najverjetneje 8 m. Obzidano grajsko dvorišče je bilo najverjetneje na jugovzhodni strani palacija in kot kaže, je imelo skoraj popolnoma pravilno kvadratno talno ploskev. Po konfiguraciji te-

rena in dokumentirani poziciji bočnega stolpa na jugovzhodnem robu osnovne pravokotne talne ploskve se zdi najbolj verjetna možnost, da je bil prehod skozi obodno obrambno obzidje in torej vhod v prvotno grajsko zasnovo približno na sredini dolžine okoli 28 m dolge jugovzhodne obzidne stranice. Bočni stolp po dokumentirani velikosti talne ploskve sodeč gotovo ni imel značaja visokega glavnega grajskega stolpa – bergfrida –, ampak značilnega vhodnega stolpiča, kakršni so na gradovih v slovenskem prostoru v glavnem nastajali v 14. in 15. stoletju.³⁷ Po sicer zelo stilizirani drobceni upodobitvi ljutomerskega gradu na Laziusovem zemljevidu madžarskega kraljestva iz leta 1556, je mogoče pomisliti, da je imel

³⁶ Zgovoren primer je prvotna obodna zasnova salzburskega gradu Sevnica iz prve polovice oziroma sredine 13. stoletja, ki ima talno ploskev široko 33 m in dolgo do 36 m. Zdi se, da sta imela podobno obodno zasnovo v 13. stoletju tudi salzburska gradova Brežice in Središče ob Dravi, ki pa sta pozneje izginila in je o njunem obstoju mogoče domnevati samo na podlagi analiz sedanje konfiguracije terena.

³⁷ Na osnovi Clobucciaricheve risbe bi bilo mogoče upodobljeni stolp primerjati z valjastim vogalnim stolpom jedra gradu Velenje, a primerjava s situacijo v mapi franciscejskega katastra kaže, da je imel stolp na ljutomerskem gradu drugačen značaj; bil je razmeroma ozek, po Clobucciarichevi risbi samo enoosni. Najverjetneje je bil primerljiv z gotskima oziroma poznosrednjeveškima vhodnima stolpoma, ki sta v novoveški preobleki ohranjena v kompleksih bližnjih gradov Negova in Gornja Radgona.

Grad Ljutomer okoli leta 1250. Pogleda na grajsko stavbo s severne strani (levo) in z južne strani (desno). Računalniška studija. Poskus rekonstrukcije (Izdelala Jakob Kerkez in Urban Škrlec na podlagi risb Igorja Sapača, 2022).

grad tudi večji stolp – bergfrid, ki na mlajših upodobitvah iz 17. stoletja sicer ni viden. Da je takšen stolp, kakršni so bili kot središče obrambe in statusni simboli značilni za vse pomembnejše gradove v 12. in 13. stoletju ter so stali tudi na bližnjih gradovih Ormož, Ptuj, Borl, Cmurek, Štrigova, Lendava ali Grad na Goričkem, na ljutomerskem gradu pred 17. stoletjem resnično stal, je treba pomisliti tudi zaradi pomembne strateške lege ljutomerskega gradu tik ob visokosrednjeveški državni meji. Upošteva je ugotovljeno najverjetnejšo obliko prvotne osnovne grajske talne ploskve se zdi najbolj utemeljena domneva, da je prvotni visoki glavni grajski stolp – bergfrid – do druge polovice 16. stoletja stal na vzhodnem vogalu te talne ploskve in da je bil, podobno kot bergfrid sosednjega gradu Ormož v 13. stoletju,³⁸ vključen v sistem obodnega obzidja; tam je grad varoval na najbolj ranljivi točki in obenem mogel učinkovito nadzorovati dostop do vhoda v grad ter nadzorovati obmejni prostor.³⁹ Manj verjetna se zdi možnost, da bi stolp stal prosto sredi obzidanega dvorišča.⁴⁰ Glede na pomen gradu je utemeljeno sklepati, da je imel že na začetku tudi grajsko kapelo.⁴¹ O tem, kje

je bila in kakšna je bila njena arhitekturna zasnova, je mogoče zgolj ugibati. Po analogiji s sosednjim ormoškimi gradom je dopustno pomisliti, da je bila v eni od zgornjih etaž glavnega stolpa. Verjetno se zdi, da je ob južnem vogalu obzidnega dvorišča, nasproti domnevnega glavnega stolpa in blizu vhoda v grad, ob koncu grajske dostopne poti, stala manjša nizka pomožna stavba s hlevom za konje. Pot do gradu je najverjetneje že prvotno potekala po sedanji trasi, ki se spiralasto ovija okoli platoja na vrhu grajske vzpetine, ob tem pa je treba dopustiti možnost, da je pot proti dolini Mure sprva tekla po vzhodnem in ne po zahodnem pobočju.

Tako zasnovani grad je mogel učinkovito obvladovati prostor ob sotočju Ščavnice in Mure ter mejo z Madžarsko na njegovi vzhodni in severni strani. Nikakor se ne zdi verjetno, da bi v opisani obliki nastal pred prvo polovico 13. stoletja in preden se je v prostoru med Muro in Dravo meja med svetorimsko in madžarsko državo dokončno ustalila na črti, ki je od radgonskega območja do ljutomerskega območja sledila Muri ter se nato blizu ljutomerskega gradu obrnila proti jugu in pri Središču dosegla Dravo ter nato po njej tekla proti zahodu do gradu Borl in Haloz ter naprej proti jugu.⁴² Velikost osnovne pravokotne talne ploskve kaže, da je ljutomerski grad nastal kot kompleks, ki je omogočil nadzor in nato začetek kolonizacije širšega območja, na katerem je nastal kot prva tako velika stavba v zgodovini. Ugotovljena zasnova z razmeroma veliko talno ploskvijo kaže, da je

³⁸ Bergfrid gradu Ormož je nastal v prvi polovici ali sredi 13. stoletja. Zasnovan je na približno kvadratni osnovni talni ploskvi v izmeri $9 \times 9,7$ m, njegovo zidovje je spodaj debelo približno 2,6 m in sprva je bilo visoko približno 22 m. Obodno obrambno obzidje, ki je naslonjeno na bergfrid, je debelo 1,2 m. Te dimenzije so uporabna analogija pri poskusu rekonstrukcije podobe ljutomerskega gradu v 13. stoletju.

³⁹ To tezo bi bilo mogoče preveriti z ustreznimi arheološkimi raziskavami, saj tistega dela nekdanje grajske površine posegi v 19. in 20. stoletju niso prekomerno prizadeli.

⁴⁰ Takšen stolp je v 13. stoletju nastal v kompleksu gradu Nego-va; porušen je bil v poznem 15. stoletju in njegove temelje so izkopal v letih 2017 in 2021.

⁴¹ Kapela v gradu Ljutomer je prvič omenjena v vizitacijskem

zapisniku iz leta 1545 (Slekovec, Oskrbniki, str. 75; prim. Kovačič, *Ljutomer*, str. 77–78).

⁴² Prim. Kos, *Meja proti Ogrski*, str. 89; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 542; Štih, Salzburg na spodnještajerski Dravi, str. 189.

nastal kot skrbno načrtovana gradnja in da njegova zasnova gotovo ni bila naključna. Zaradi pomanjkanja pisnih zgodovinskih virov ni mogoče ugotoviti, ali ga je zgradila salzburška nadškofija sama ali pa morda prejemniki njene fevdne posesti, kot v primeru sosednjega Ormoža.⁴³ Vsekakor je zasnovo Ljutomerskega gradu, kakršna se v osnovnih obrisih kaže v obliki iz 13. stoletja, treba upoštevati pri analiziranju gradbene dejavnosti salzburške nadškofije v 13. stoletju oziroma v obdobju nadškofa Eberharda II. Regensberskega (1200–1246).

Utrjeni izpostavljeni grajski stavbi so gotovo že kmalu po njenem nastanku pridružili z njo funkcionalno povezane dislocirane stavbe. Gotovo so sočasno z gradom uredili njegovo predgradje z gospodarskimi poslopji, ki so bila domnevno lesena. Lokacija predgradja ni dokumentirana, a najbolj verjetno se zdi, da je bilo na njegovi južni strani, ob stičišču poti, na lokaciji sedanje hiše Podgradje št. 29. Konfiguracija terena kaže, da je neko grajsko stransko poslopje najverjetneje stalo tudi na severnem pobočju grajske vzpetine, malce nad sedanjo cerkvijo sv. Ane. Morda je grad že zgodaj dobil tudi gospodarsko pristavo v ravnici Murskega polja; o njenem obstoju priča vas severovzhodno od lokacije nekdanjega gradu, na levem bregu Ščavnice, ki ima zgovorno ime – Pristava.⁴⁴

Upošteva je ustrezne analogije je treba dopustiti možnost, da je že v 13. stoletju na severnem vznožju grajske vzpetine, ob začetku glavne dostopne poti do gradu, nastala sedanja enoladijska podružnična cerkev sv. Ane v Podgradju, ki je bila – sodeč po njeni specifični prostorski umestitvi – sprva najverjetneje grajska lastniška cerkev oziroma zunanja grajska kapela.⁴⁵ Sedanja stavba je dokaj utilitarna baročna arhitektura iz 18. stoletja, ki jo na zahodni strani dopolnjuje vitki zvonik iz leta 1932.⁴⁶ A v osnovi je nedvomno starejša; v pisnih virih je prvič omenjena leta 1545 kot Marijina podružnična cerkev pod gradom Ljutomer. Takrat je spadala k ljutomerski župniji in torej ni imela statusa grajske cerkve ali kapele.⁴⁷ V srednjem veku pa je bilo to najbrž drugače.

Gradu se je v oddaljenosti približno 2 km proti severozahodu, na pobočju Kamenščaka in ob cesti proti Radgoni, že kmalu pridružila tudi trška naselbina Ljutomer, ki je nastala pred letom 1265 oziroma

1267, ko je prvič omenjena.⁴⁸ Dokumentirani zgodnji nastanek trške naselbine, ki je pripadala gradu oziroma njegovemu gospostvu, poudarja pomen Ljutomerskega gradu kot izhodišča za kolonizacijo Murskega polja v 13. stoletju in obenem pelje k ugotovitvi, da so njegovo kolonizacijsko, upravno in gospodarsko vlogo že zgodaj začeli dopolnjevati z dodatnimi gradnjami v njegovi ožji in širši okolici.

Najverjetneje so vzporedno z začetkom izgradnje trške naselbine začeli graditi tudi več zidanih plemiških dvorov, ki so bili vključeni v grajsko zemljiško gospostvo in so dopolnjevali grajsko stavbo v njeni upravni, gospodarski in vojaški vlogi. Po analogijah je mogoče sklepati, da so imeli ti dvori najverjetneje obliko zidanih bivalnih stolpov.⁴⁹ Kaže, da so bili ti dvori utrjeni in jih je mogoče do določene mere vzprejeti s številnimi v poznosrednjeveških dokumentih omenjenimi strelskimi dvori na tem območju, ki pa so imeli za razliko od njih kot stavbe najverjetneje v glavnem značaj utrjenih oziroma za obrambo sposobnih kmetij. Pred letom 1317 je nastal utrjen stolpasti dvor na t. i. Vahtarnici – nizki vzpetini nad ljutomerskim trgom, ki se tistega leta v povezavi z vitezom Konradom Ljutomerskim omenja kot *Schutzenperg* (Strelski hrib). Neposredno je tisti dvor prvič omenjen leta 1370 kot *ain schuczenhoff in dem Luetenberg* (strelski dvor v Ljutomeru) in pozneje je v različnih poznosrednjeveških dokumentih omenjen še večkrat.⁵⁰ Ohranil se je vsaj do poznega 17. stoletja in na Vischerjevi upodobitvi trga Ljutomer iz okoli leta 1681 je prikazan kot dvonadstropni stolp z leseno galerijo v vrhnjem delu, s strmo streho in strešnimi stolpiči. Zraven njega je takrat stal še manjši stolpič.⁵¹ Stolpasti dvor so zgradili za obvladovanje trške naselbine in je do neke mere prevzel funkcijo Ljutomerskega gradu, ki je bil od trga dokaj oddaljen.⁵² Primerljiv, a od gradu še bolj oddaljeni stolpasti dvor, je najverjetneje stal na lokaciji gradu Branek. Vse kaže, da so v okolici Ljutomerskega gradu že kmalu po njegovem nastanku zgradili celo vrsto stolpastih

⁴⁸ Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 438; prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 52; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 8.

⁴⁹ Za srednjeveške stolpaste dvore na Slovenskem prim. Stopar, *Architektursymbolik*, str. 147–169; Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika*, str. 371–410.

⁵⁰ Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 439–443; prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Novak, Ljutomer, str. 32; Pavličič, *Dve graščini*, str. 14; Pintarič, *Odnosi*, str. 6.

⁵¹ Prim. Pavličič, *Ljutomer, podobe mesta*, str. 2, 6.

⁵² Kovačič, Doneski, str. 63; Curk, *Ljutomer*, str. 7, 10; Curk, *Trgi*, str. 96, 97. Primerljiva situacija je dokumentirana na območju srednjeveške trške naselbine Šoštanj, kjer so grad v 13. oziroma 14. stoletju dopolnili s kar dvema stolpastima dvoroma, ki so ju postavili med gradom in trško naselbino (prim. Sapač, *Grad in dvorca v Šoštanju*, str. 533–618). Fran Kovačič (Kovačič, Doneski, str. 69; Kovačič, *Ljutomer*, str. 119–121) je napačno sklepal, da je na tisti lokaciji, na mestu sedanje ljutomerske osnovne šole Ivana Cankarja, stal prvotni ljutomerski grad, ki naj bi izginil v bojih v poznem 15. stoletju. Kovačičevo domnevo je prepričljivo zavrnil Ivan Stopar (Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 260, op. 15; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 73, op. 15).

⁴³ V Ormožu je grad najverjetneje začel graditi Friderik III. Ptujski (1180–1222) in domnevno je po njem dobil nemško ime Friedau – Friderikova Loka. Prim. Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 187–188.

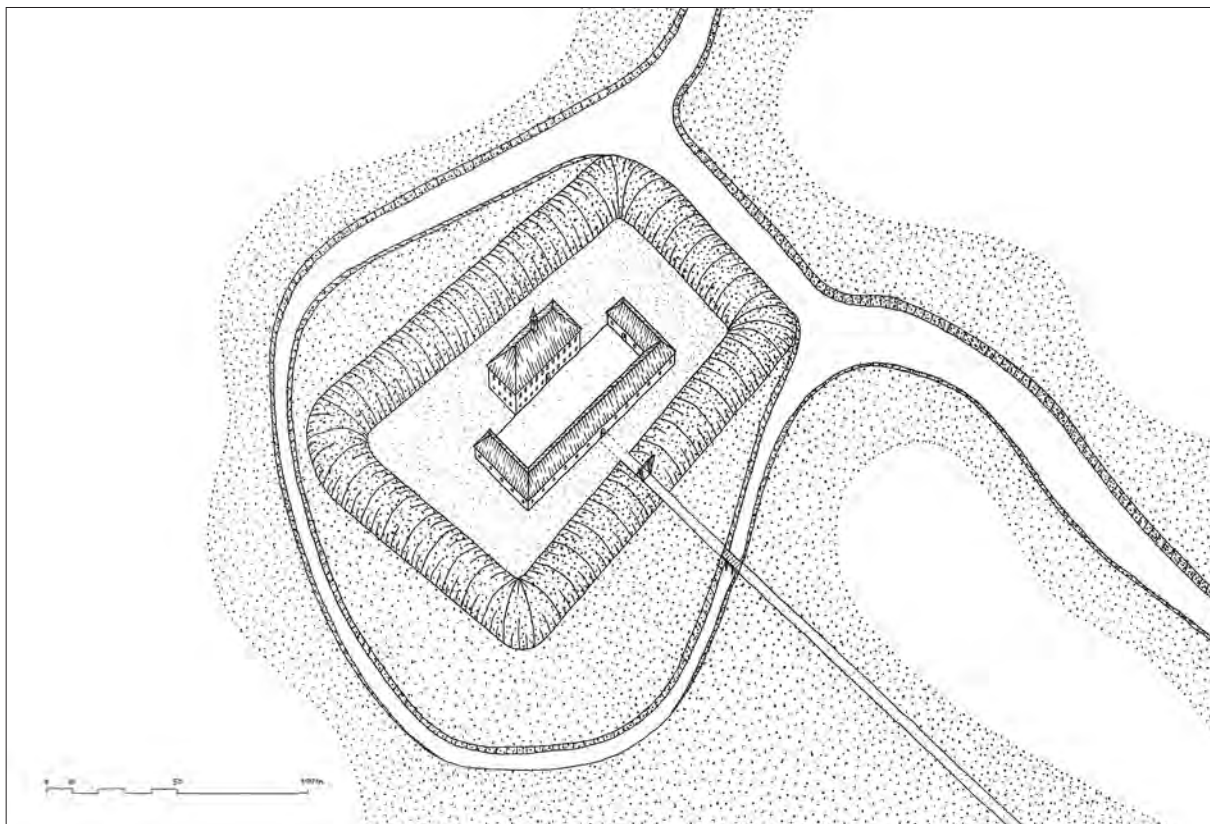
⁴⁴ Prim. Kovačič, *Ljutomer*, str. 222–224; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384.

⁴⁵ Prim. Curk, *Trgi*, str. 97. Sprva je bila posvečena Marijinemu vnebovzetju, v drugi polovici 18. stoletja pa so patrocinijspremenili in jo posvetili sv. Ani (Kovačič, *Ljutomer*, str. 78).

⁴⁶ Curk, *Topografsko gradivo*, str. 13–14; Curk, *Ljutomer*, str. 23–25, 62; Zanjko, *Umetnostnozgodovinska*, str. 154; prim. *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; INDOK, *Zadnikar, Podgradje*.

⁴⁷ Kovačič, *Ljutomer*, str. 77–78.

Dvorec Cven v drugi polovici 17. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).

dvorov, s pomočjo katerih je bilo mogoče učinkovito nadzorovati in upravljati območje Murskega polja. V poznosrednjeveških dokumentih so omenjeni stolpasti dvori v Bolehničicah,⁵³ Gajševcih (Goličan),⁵⁴ Noršincih⁵⁵ in Stari Novi vasi (Nova vas).⁵⁶ Gotovo so stolpasti dvori stali tudi na lokacijah poznejših novoveških dvorcev Babinci,⁵⁷ Cven⁵⁸ in Lukavci.⁵⁹

⁵³ Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 52; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 60.

⁵⁴ Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 28; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 111.

⁵⁵ Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 94; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 221.

⁵⁶ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 56; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 128; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 221.

⁵⁷ Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 9; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 49; Janžič, *Grad Branek*, str. 8; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 663 (Wagenhof).

⁵⁸ Kovačič, *Ljutomer*, str. 18, 88, 93, 184, 200, 212–214, 216; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 383; Curk, *Topografsko gradivo*, str. 22; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 131; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 76–77; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 118; Curk, *Ljutomer*, str. 28–29, 31, 68; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 13–14; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 77; Radovanovič, *Dvorec Cven*, str. 5–10; Novak, *Ljutomer*, str. 39; Pintarič, *Odnosi*, str. 65–66; Pavličič, *Dve graščini*, str. 12–13; Markovič, *Zemljiska posest*, str. 18–19.

⁵⁹ Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 140; Kovačič, *Doneski*, str. 53; Kovačič, *Ljutomer*, str. 256; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 382; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 56–57; Curk, *Topografsko gradivo*, str. 25–26; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 143; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 262–263; Curk, *Ljutomer*, str. 37, 39; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 73–75; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 197; Maglič, *Prispevek*, str. 16.

Stavbna zasnova gradu (Gornji) Ljutomer v poznem srednjem veku in 16. stoletju

Po letu 1242, ko je salzburški nadškof Eberhard II. avstrijskemu in štajerskemu vojvodi Frideriku II. v fevd podelil ljutomerski grad in obsežno posest na širšem ljutomerskem območju, ki je obsegala kar 264 kmetij, je bilo ljutomersko gospostvo z gradom v rokah vsakokratnega štajerskega vojvode in najverjetneje ni bilo odvisno od salzburške nadškofije oziroma je najverjetneje sčasoma pod Habsburžani začelo veljati za lastnino deželnega kneza.⁶⁰ Za grad in gospostvo so v imenu deželnega kneza skrbeli po gradu poimenovani gradiščani. Leta 1249 se v pisnih zgodovinskih virih prvič pojavi ime *L^otenberch*, ki je postopno nadomestilo ime *Lüttenwerde*.⁶¹ Novo ime

⁶⁰ Prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159–160; Kovačič, *Ljutomer*, str. 116, 121; Curk, *Trgi*, str. 96–97; Štih, *Salzburg*, Ptuj, str. 542; Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, str. 189; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 7. Gl. tudi prispevek Martina Beleta v tej številki *Kronike*

⁶¹ Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 438. Prim. Hofrichter, *Luttenberg*, str. 62; Kovačič, *Doneski*, str. 66–68; Pettauer, *Imena važnejših*, str. 107–108. Ime je primerljivo tudi z imenom mesta Lütjenburg oziroma Lüttenborg v nemški zvezni deželi Schleswig-Holstein ter z nemškim imenom belgijskega mesta Liège – Lüttich. Smiselno je opozoriti še na nekdanji dvor Luttenberg blizu Plankenwarta na avstrijskem Štajerskem, ki je stal v 13. in 14. stoletju (Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 161; prim. Kovačič, *Doneski*, str. 67;

se je pojavilo v zvezi s plemičem, deželnoknežjim ministerialom in kletarskim mojstrom Konradom (I.), omenjenim v letih 1249 in 1257 ter poimenovanim po ljutomerskem gradu – *dominus Chunradus magister cellerarius de Lutenberch* oziroma *dominus Chunradus de Lutenwerde*.⁶² Njegovi potomci so na deželnoknežjem gradu Ljutomer kot ministeriali oziroma gradiščani najverjetneje živeli do smrti Konrada (IV.) Ljutomerskega pred aprilom 1326.⁶³ Nič ne kaže, da bi bili posebno ambiciozni in ni nobene podlage, na kateri bi bilo mogoče pomisliti, da so se na gradu v drugi polovici 13. stoletja ali v zgodnjem 14. stoletju lotili kakršnegakoli omembe vrednega gradbenega podviga. Za njimi je bil na ljutomerskem gradu v letih 1328 in 1329 deželnoknežji gradiščan – *ze Lutenberch purgraf* – Hartnid z Majšperka, ki sta mu sledila Eberhard Winter (1343) in Volfhard iz Hannaua (med letoma 1348 in 1355).⁶⁴

Od leta 1297 je bil ljutomerski grad s pripadajočim gospodstvom v lasti Habsburžanov in ko se je njihov finančni položaj po letu 1363 zaradi vojne z Bavarsko zaradi Tirolske poslabšal, so ga – tako kot še nekatere druge svoje gradove – podelili v zastavo; avstrijski nadvojvoda Rudolf IV. (1339–1365) ga je leta 1363 skupaj s trgov Ljutomer in gradom Radgona kot fevd podelil v zastavo svojemu komornemu mojstru Janezu pl. Lassbergu.⁶⁵ Ta je umrl malce pred letom 1414 in štajerski vojvoda Ernest Železni (1377–1424) je zatem ljutomerski grad z gospodstvom kot dedni fevd leta 1415 podelil vitezu in svojemu dvornemu maršalu Janezu (Johannu, Hansu I.) pl. Schweinpecku. Leta 1419 je podelitev potrdil vojvoda Friderik Tirolski, brat Ernesta Železnega. Rodovina pl. Schweinpeck (tudi: Schweinbeck, Schweinböck, Sweinperck, Sweinpeckch,

Swampek, Schweinpock) je nato ljutomerski grad z gospodstvom in strelskim dvorom obdržala do leta 1498. Po Janezovi smrti okoli leta 1425 je Ljutomer pripadel njegovemu sinu Juriju (Jörgu I.). Ta je umrl leta 1449 in pokopali so ga v ljutomerski župnijski cerkvi, njegov grob pa označili z odličnim figuralnim epitafom iz rdeče kamnine z območja Salzburga, ki je sedaj vzidan v zidovje cerkvenega prezbiterja ob glavnem oltarju. Za njim je gospodar ljutomerskega gradu in gospodstva postal njegov istoimenski sin Jurij (Jörg II.) Schweinpeck, ki je bil poročen z Elizabeto Crnomaljsko, in se je boril proti Osmanom. Umrl je kmalu po juliju 1478. Ljutomer je nato pripadel njegovemu edinemu sinu Silvestru pl. Schweinpecku († domnevno okoli leta 1521), ki je bil takrat še mladoleten. Pozneje je bil dvakrat ali trikrat poročen. Najbrž je bila njegova druga žena Uršula pl. Alapić (Allapy). Ljutomerski grad s pripadajočim gospodstvom so v njegovem imenu najbrž upravljali njegovi skrbniki. V osemdesetih letih 15. stoletja, v t. i. ogrski vojni, so ljutomerski grad – podobno kot sosednje gradove Ormož, Borl, Ptuj, Negova in Gornja Radgona – najbrž zasedli madžarski vojaki kralja Matije Korvina in ga domnevno obdržali do okoli leta 1490, ko je znova postal habsburška last. Zatem je januarja 1498 kralj Maksimilijan I. Habsburški (1459–1519) grad in gospodstvo Ljutomer podelil v oskrbo Jerneju pl. Perneškemu (okoli 1440–1506/1507), ki je bil njegov zaveznik oziroma cesarski vojaški poveljnik ter je imel med letoma 1477 in 1487 ter nato zno-

Grb plemiške rodovine Schweinpeck
(Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 851).

Kovačič, *Ljutomer*, str. 117–118).

⁶² Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 438–439; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Ratej, *Prve omembe*, str. 8; prim. Schmutz, *Historisch*, II, str. 472; Pettau, *Imena važnejših*, str. 107; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 53; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71; Kos, *Med gradom*, str. 82–83; Kos, *Vitez*, str. 318–319; Novak, *Ljutomer*, str. 38. Gl. tudi prispevek Martina Beleta v tej številki *Kronike*.

⁶³ Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; Slekovec, *Grad in graščina*, str. 160; Kovačič, *Ljutomer*, str. 123, 184; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 53; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 438–439; Kos, *Med gradom*, str. 82–83; Janežič, *Dolnji grad*, str. 6; Kos, *Vitez*, str. 318–319; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 7–8; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 650.

⁶⁴ Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; Kovačič, *Ljutomer*, str. 123, 184–185; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 53; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 439; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71; Kos, *Med gradom*, str. 82–83; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Kos, *Vitez*, str. 319.

⁶⁵ Slekovec, *Grad in graščina*, str. 160; Kovačič, *Ljutomer*, str. 93, 145, 184–185, 212; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 13, 71; Ratej, *Prve omembe*, str. 7–8; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5–6; Kos, *Vitez in grad*, str. 319; prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146. Za plemiško rodovino Lasberg oziroma Lassberg na Štajerskem: Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 605.

Zgornji del figuralnega epitafa Jurija (Jörga I.) pl. Schweinpecka iz okoli leta 1449 v prezbitერიju župnijske cerkve v Ljutomeru (foto: Igor Sapač, 2018).

va od leta 1492 bližnje gospostvo Negova.⁶⁶ Od leta 1477 je imel tudi bližnji dvor Branek, ki ga je njegova rodovina pridobila leta 1431, sočasno z Negovo.⁶⁷

V obdobju, ko so v Ljutomeru gospodarili Schweinpecki – najverjetneje kmalu po letu 1415 – je nastal mogočni visokogotski prezbitერიj ljutomerske župnijske cerkve in leta 1449 so v tem prezbitერიju

postavili še omenjeni odlični kamniti figuralni nagrobnik viteza Jurija I. Schweinpecka.⁶⁸ Plemiška rodovina Schweinpeck, ki je menda izviral iz Zgornje Avstrije, v 15. stoletju razen ljutomerskega gospostva ni imela nobene druge zemljiške posesti.⁶⁹ Ljutomerski grad je bil torej njihova glavna oziroma edina rezidenca in upošteva njihovo arhitekturno-umetnostno ambicioznost, ki se kaže z gotskim prezbitერიjem ljutomerske župnijske cerkve, je dopustno pomisliti, da so po letu 1415 z večjimi ali manjšimi ambicijami preurejali tudi ljutomerski grad. Žal razpoložljivi arhivski dokumenti s tem v zvezi povsem molčijo in zaradi izginotja stavbe se ni mogoče opreti niti na analizo grajenih delov. Za pomoč pri iskanju odgovorov na zastavljeno vprašanje lahko služijo zgolj analogije.⁷⁰ Na tej podlagi je mogoče domnevati, da je v obdobju Schweinpeckov grad dobil prenovljene glavne bivalne prostore z novimi okni in lončenimi pečmi, morda pa tudi zunanje obrambno obzidje in kakšen dodatni stavbni trakt. Zelo verjetno je takrat nastal bočni stolp oziroma vhodni stolpič grajskega jedra, ki je dokumentiran na Clobucciarichevi risbi in v mapi franciscejskega katastra.

Na obeh zanesljivih upodobitvah gradu iz prve polovice 17. stoletja sta na vogalih zunanega obzidja vidna zastrešena valjasta stolpiča, ki z višino bistveno ne presemeta obzidja. Tovrstne stolpiče so po vsem slovenskem prostoru množično gradili v poznem 15. stoletju in prvi polovici 16. stoletja, v obdobju osmanskih vpadov. Postavljali so jih v sklopu grajskih, samostanskih, tabornih, trških in mestnih obrambnih obzidij. Največ jih je nastalo v prvi tretjini 16. stoletja, ko se je iztekal čas gotške arhitekture in so se uveljavljale nove renesančne arhitekturne usmeritve.⁷¹ Najverjetneje sta takrat nastala tudi dokumentirana ljutomerska stolpiča. Zdi se, da so ju zgradili skupaj z zunanjim grajskim obzidjem, ki je bilo nižje od prvotnega obodnega obzidja in postavljeno na skrajni rob platoja oziroma dostopne poti vrh grajske vzpetine. Oblika vzpetine je onemogočila bolj velikopotezno širitev gradu in zunanje obzidje so postavili dokaj tesno ob prvotni obodni zasnovi, ki je s postavitvijo zunanega obzidja dobila značaj grajskega jedra.⁷²

Vzrokov za gradnjo obrambnih stolpičev in morda tudi zunanega grajskega obzidja je bilo po tretji četrtini 15. stoletja več kot dovolj. Leta 1477 naj bi

⁶⁶ Slekovec, *Grad in graščina*, str. 161–164; Kovačič, *Ljutomer*, str. 70, 93, 145, 185–188; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 51, 54; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 71, 84; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Janežič, *Dolnji grad*, str. 6; Novak, *Ljutomer*, str. 38; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 8, 48; Pavličič, *Rodoslovni zapisi*, str. 46; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 56, 370, 380, 460, 503, 537; II, str. 772, 851; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 13; prim. Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 52, 571; Curk, *Ljutomer*, str. 2, 12–13, 23, 58, 67; Selinšek, *Nagrobnik Jörga Sweinpercka*, str. 9–14; Vidmar, *Figuralne konzole*, str. 8–15; Zanjčević, *Umetnostnozgodovinska*, str. 144, 150; Pavličič, *Nekaj o plemstvu*. Za Silvestra Schweinpecka oziroma Schweinpecka in njegovo potomstvo ter domnevno madžarsko zasedbo Ljutomera gl. prispevek Andreja Hozjana v tej številki *Kronike*.

⁶⁷ Kovačič, *Ljutomer*, str. 202–203.

⁶⁸ Selinšek, *Nagrobnik Jörga Sweinpercka*, str. 9–14; Vidmar, *Figuralne konzole*, str. 8–15; prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 161–162; Štefanac, *Arhitektura*, str. 67; Zanjčević, *Umetnostnozgodovinska*, str. 143, 144.

⁶⁹ Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 851.

⁷⁰ Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 131–166.

⁷¹ Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 131–154; Fister, *Arhitektura*, str. 115–133.

⁷² Primerljiva zunanja obzidja, ki so zaradi geomorfoloških značilnosti grajske vzpetine tesno zaobjela grajsko jedro, so med 14. in 16. stoletjem nastala na gradovih Celje, Postojna in Vipava.

Ljutomer v t. i. ogrski vojni med madžarskim kraljem Matijem Korvinom (1443–1490) in cesarjem Friderikom III. (1415–1493) požgal Korvinov pristaš Jurij grof Zagorski.⁷³ Vojna, ki je tistega leta izbruhnila, je trajala do leta 1490 in v njej so Korvinove čete zasedle tudi številne gradove na Štajerskem.⁷⁴ Decembra 1479 so vpadle na vzhodno Štajersko ter zasedle Radgono in Obrajno (Halbenrein) ter nato oboje obdržale vse do leta 1490 oziroma 1491. Leta 1487 so z obleganjem razdejale in zavzele tudi grad Negova, ki je bil v rokah cesarskega vojskovodje Jerneja Perneškega.⁷⁵ Zgolj ugibati je mogoče, ali je bil takrat poškodovan tudi ljutomerski grad, a vsekakor se je takrat zgodil uvod v burno dogajanje, ki se je nadaljevalo vse do začetka 18. stoletja.⁷⁶ Leta 1477 je bilo ljutomersko območje domnevno prvič prizadeto zaradi osmanskih napadov,⁷⁷ leta 1479 pa je bil trg Ljutomer med osmanskim vpadom do tal požgan.⁷⁸

Zdi se, da je pravi čas za utrjevanje ljutomerskega gradu napočil šele po t. i. ogrski vojni in da se ga je lotil Jernej Perneški, vzporedno z obsežno obnovo gradu Negova po razdejanju leta 1487. Vsekakor je bil tudi dovolj ambiciozen graditelj. Leta 1461 je najbrž dokončal gradnjo Marijine romarske cerkve v svojem domačem Perneggu ob Muri na avstrijskem Štajerskem. Od leta 1497 je bil poročen s Katarino pl. Sobriach († po 1527) in je v glavnem živel v negovskem gradu, ki ga je po letu 1487 temeljito obnovil in zelo povečal ter oplemenitil s kakovostnimi poznogotskimi arhitekturnimi členi.⁷⁹ Ljutomerski grad je leta 1498 od kralja Maksimilijana I. gotovo prejel zaradi lojalnosti in zaslug v t. i. ogrski vojni. Čeprav tega gradu ni uporabljal kot rezidenco in je bil že razmeroma star, ko ga je dobil v oskrbo, se zdi verjetno, da je poskrbel za nujna obnovitvena dela in predvsem za najnujnejše utrjevanje, s katerim so

stavbno zasnovano iz 13. stoletja prilagodili novim načinom bojevanja. Po zanesljivih upodobitvah iz prve polovice 17. stoletja sodeč to utrjevanje sicer ni bilo posebno obsežno in se je omejilo na okrepitev najbolj izpostavljenih delov grajske celote.

Ko je Jernej pl. Perneški leta 1506 ali na začetku leta 1507 umrl, ni zapustil moških potomcev, in grad Ljutomer je kot deželnoknežji fevd oziroma zakupno gospostvo znova prešel v roke Silvestra pl. Schweinpecka.⁸⁰ Po njegovi smrti, domnevno okoli leta 1521, je prišlo do delitve deležev gospostva med njegove dediče. Na osnovi razpoložljivih virov delitve deležev ni mogoče nedvoumno interpretirati. Vse kaže, da je del gospostva leta 1524 pripadel Silvestrovemu sinu oziroma sorodniku Janezu pl. Schweinpecku, ki je bil domnevno zadnji moški potomec te plemiške rodovine in je najbrž umrl leta 1527.⁸¹ Že nekaj let prej, leta 1521, je Ferdinand I. Habsburški, takoj ko je postal avstrijski nadvojvoda, deleže ljutomerskega gospostva z gradom podelil dvema Silvestrovima hčerama ter sinu Silvestrove pokojne hčere Barbare.⁸² Kmalu zatem je zmaga Osmanov v bitki pri Mohaču leta 1526 tudi za ljutomersko območje prinesla novo veliko nevarnost. Leta 1531 so osmanske čete znova požgale ljutomerski trg.⁸³ O morebitni škodi na gradu je mogoče zgolj ugibati, saj uporabljeni viri o tem molčijo. Vsekakor grajsko poslopje v tistem obdobju ni bilo ne posebno veliko in ne posebno odlična plemiška rezidenca. To je mogoče sklepati na podlagi posebne davčne cenitve, ki je bila opravljena leta 1541; ljutomerski grad je bil takrat ocenjen na 500 imenjskih funtov.⁸⁴ Sosednji grad Ormož je bil ocenjen na 2000 imenjskih funtov.⁸⁵ Grad Cmurek, ki je bil takrat v razmeroma slabem stanju, je bil oce-

⁷³ Kovačič, Doneski, str. 69; Kovačič, *Ljutomer*, str. 120, 183; prim. Markovič, *Zemljiška posest*, str. 34.

⁷⁴ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 97 (Zemljevid Vojne kralja Matije Korvina s cesarjem Friderikom III. 1477–90); Štih, Salzburg na spodnještajerski Dravi, str. 198.

⁷⁵ O tem priča tudi t. i. Matjaževa kamnita kroglo z vklesano letnico 1487, ki je vzdana levo zgoraj ob glavnem portalu jedra gradu Negova.

⁷⁶ Fran Kovačič je domneval, da je prvotni ljutomerski grad izginil zaradi spopadov med četami Matije Korvina in vojaki cesarja Friderika III. leta 1477 oziroma v času osmanskega pustošenja leta 1479 in naj bi nato na drugi lokaciji konec 15. stoletja zgradili nov nadomestni grad (Kovačič, Doneski, str. 69; Kovačič, *Ljutomer*, str. 119–121, 227; prim. Pintarič, *Odnosi*, str. 6).

⁷⁷ Slekovec, Turki, str. 17. Drugje v literaturi tega podatka ni mogoče zaslediti (prim. Ilwof, Die Einfälle; Voje, *Slovenci*, str. 26–27).

⁷⁸ Ilwof, Die Einfälle, 10, 1861, str. 250; Slekovec, Turki, str. 17, 19; prim. Kovačič, Doneski, str. 69; Kovačič, *Ljutomer*, str. 183; Voje, *Slovenci*, str. 28; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 34.

⁷⁹ Slekovec, *Die Szekely*, str. 15; Slekovec, Grad in graščina, str. 163–164; Kovačič, *Ljutomer*, str. 187–188; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 51; Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 52; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 56. Za cerkev v Perneggu gl. Woisetschläger in Krenn, *Debio-Handbuch*, str. 356.

⁸⁰ Slekovec, Grad in graščina, str. 164; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 56; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72 (z zmotnima navedbama, da sta imela ljutomerski grad v prvi polovici 16. stoletja tudi neki Lamberg in Hans Laun). Oznaka Lamberg se nanaša na omenjenega Janeza pl. Lassberga iz obdobja med letoma 1363 in 1414, Hans Laun pa je živel v 15. stoletju in je imel ljutomerski strelski dvor – Vahtarnico. Prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54. Za rodovino Laun, ki je izumrla med letoma 1454 in 1458, prim.: Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 605–606. Gl. tudi prispevek Andreja Hozjana v tej številki *Kronike*.

⁸¹ S tem v zvezi: prispevek Andreja Hozjana v tej številki *Kronike*.

⁸² Slekovec, Grad in graščina, str. 164; prim. Kovačič, *Ljutomer*, str. 188 (s problematično omembo Janeza pl. Schweinpecka); Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Pavličič, Rodoslovni zapisi, str. 46. Nekatera odprta vprašanja v zvezi s posestno zgodovino ljutomerskega gradu v novem veku bo v prihodnje morda razrešiti s sistematično analizo arhivskega gradiva, ki je shranjeno v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, a doslej še ni bilo predmet ustreznih raziskav (StLA, Herrschaftsarchive: Oberluttenberg, Herrschaft).

⁸³ Slekovec, Turki, str. 27; Kovačič, *Ljutomer*, str. 14, 183; Pintarič, *Odnosi*, str. 23; prim. Voje, *Slovenci*, str. 34; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 34.

⁸⁴ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Luknjarič, Ljutomer, str. 9–15.

⁸⁵ Bračič, Ormož, str. 134.

njen na 1000 imenjskih funtov.⁸⁶ Dokaj majhni grad Hompoš pri Mariboru je bil ocenjen na 300 imenjskih funtov.⁸⁷

V času te davčne cenitve je imelo ljutomersko gospostvo z gradom Gornji Ljutomer in hišo (dvorom?) Spodnji Ljutomer tri lastnike oziroma lastnice. Prvo tretjino je imela hči Silvestra pl. Schweinpecka Marjeta (Margareta) († 1542/1546), ki je bila soproga Krištofa II. grofa Frankopana–Brinjskega oziroma Tržačkega († 1530). Drugo tretjino je imela Silvestrova druga hči Uršula (1502–1549), takrat v drugo poročena z Andrejem pl. Rindscheitom († 1569) (prvič je bila od okoli leta 1525 poročena s Krištofom pl. Breunerjem († 1531)). Tretjo tretjino je imel Janez pl. Alapić (okoli 1515–1567), ki je bil vnuk Silvestra pl. Schweinpecka ter sin Barbare pl. Alapić, roj. pl. Schweinpeck (roj. pred 1500 – † med 1515–1520) in Boltežarja pl. Alapića (okoli 1465–1524), slavonskega podbana in gospodarja gradu Veliki Kalnik (zastarelo slovensko Velika Kamenica) blizu Križevcev na Hrvaškem. Janez pl. Alapić, ki je bil od leta 1520 mož Marjete grofice Zrinske in nato Elizabete grofice Frankopanske,⁸⁸ se je na Hrvaškem in v Slavoniji sredi 16. stoletja kot general boril proti Osmanom in ki je bil oče poznejšega hrvaškega bana Gašperja Alapića (okoli 1525–1584). Vse kaže, da je kmalu po letu 1555 umrl in da je njegovo tretjino ljutomerskega gospostva po njem dobila njegova sestra Katarina. Katarina je bila v prvem zakonu poročena s Sebastjanom pl. Weisseneckom († 1536), v drugem pa je bila od leta 1542 poročena z Gandolfom pl. Kainachom, gospodom v Pichlerju in Ljutomeru (rojen leta 1518, umrl med letoma 1551 in 1553 v Ljutomeru ali na Ptuju, pokopan v dominikanskem samostanu na Ptuju). Leta 1553 ali 1554 se je Katarina poročila še tretjič; tokrat z Janezom pl. Helfenbergom. Kmalu zatem je umrla in ni zapustila otrok.⁸⁹ Gradbeni razcvet ljutomerskega gradu v tistem obdobju ni bil onemogočen samo zaradi razdrobljenega imetništva, marveč tudi zaradi nemirnih obmejnih razmer. Leta 1562 so na ljutomersko območje znova prodrli Osmani in oplenili ter razdejali širše območje okoli gradu.⁹⁰

Imetništvo gospostva Ljutomer je bilo tudi v drugi polovici 16. stoletja razdrobljeno. Prvo tretjino je imel Karel Gašper baron Breuner (1530–1570), ki je bil sin Krištofa pl. Breunerja († 1531) in Uršule (1502–1549), roj. pl. Schweinpeck. Pripadali so mu tudi trije grajski dimniki, ki so omenjeni v davčnem popisu iz leta 1572.⁹¹ Drugo tretjino je po smrti Uršule, roj. pl. Schweinpeck, dedoval njen drugi soproj Andrej pl. Rindscheit († 1569). Po njem je polovico druge tretjine ljutomerskega gospostva in gradu dedoval njegov in Uršulin prvorojenec Janez Krištof I. pl. Rindscheit († 1586), ki se je leta 1575 imenoval po Friedbergu in Ljutomeru ter je bil stotnik v Bajcsi na Madžarskem in Zagrebu. Ko je umrl, je njegov delež ljutomerskega gospostva dedovala njegova vdova Suzana, ki je umrla po 14. juniju 1603. Drugo polovico druge tretjine ljutomerskega gospostva je po letu 1569 dedoval Žiga pl. Rindscheit (rojen okoli leta 1550, umrl po letu 1600), ki je bil polbrat Janeza Krištofa I. in se je prav tako imenoval po Friedbergu in Ljutomeru.⁹² Rindscheiti so bili protestantje in so z ljutomerskega gradu po okolici širili Lutrove nauke.⁹³ Tretjo tretjino ljutomerskega gospostva je imel Nikolaj baron Alapić, ki je bil eden od dveh sinov Janeza pl. Alapića in stotnik v Križevcih na Hrvaškem ter je nosil plemiški naslov baron na Velikem Kalniku in Ljutomeru. Poročen je bil s Saro Pethő pl. Hetes († 1582) in nato od leta 1585 z Elizabeto Rothal pl. Thalberg († 1602). Pred smrtjo je pridobil še eno tretjino ljutomerskega gospostva. Umrl je leta 1586 in pokopali so ga ob prvi ženi v grobnici v ljutomerski župnijski cerkvi.⁹⁴ Imel je edino hči in dedinjo Marijo Ano (okoli 1577–1629), ki se je okoli leta 1595 poročila s Petrom baronom Draškovićem (1555–1616) s Trakoščana in Klenovnika na Hrvaškem.⁹⁵

Če se zanašamo na stilizirano drobceno upodobitev ljutomerskega gradu na Laziusovem zemljevidu madžarskega kraljestva iz leta 1556, je treba ugotoviti, da so se v drugi polovici 16. stoletja oziroma med letom 1556 in časom okoli leta 1603, ko je nastala Clobucciaricheva risba, na ljutomerskem gradu zgodile precejšnje gradbene spremembe in da je izgubil

⁸⁶ Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 533.

⁸⁷ Koropec, *Pohorski dvor*, str. 12.

⁸⁸ Slekovec, *Grad in graščina*, str. 163–164, 168, 169; Kovačič, *Ljutomer*, str. 188–193; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Luknjar, *Ljutomer*, str. 9; Janežič, *Dolnji grad*, str. 6–7; Pintarič, *Odnosi*, str. 48; Pavličič, *Rodoslovni zapisi*, str. 46; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 139, 346, 380, II, str. 772; prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Pavličič, *Nekaj o plemstvu*. Podatki v navedeni literaturi so deloma zmotni in neusklajeni oziroma nasprotujoči. Za Boltežarja pl. Alapića: Blagec, *Baltazar Alapić*, str. 72–72.

⁸⁹ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Blagec, *Baltazar Alapić*, str. 66; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 139, 503, II, str. 943; prim. Caesar, *Beschreibung*, str. 390; Slekovec, *Grad in graščina*, str. 165, 167; Kovačič, *Ljutomer*, str. 189.

⁹⁰ Slekovec, *Turki*, str. 33; Kovačič, *Ljutomer*, str. 14, 183, prim. Markovič, *Zemljiška posest*, str. 34.

⁹¹ Gl. prispevek Andreja Hozjana v tej številki Kronike. Prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72. Za rodovino Breuner prim. Lanjus, *Die Breunner*; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 115–116.

⁹² Slekovec, *Grad in graščina*, str. 168–171; Kovačič, *Ljutomer*, str. 191–193; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 573, II, str. 616, 636, 772, 882; prim. Hofrichter, *Luttenberg*, str. 38; Janežič, *Dolnji grad*, str. 7; Pavličič, *Nekaj o plemstvu*.

⁹³ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; Radovanovič, *Nekaj o Ljutomeru*, str. 6; prim. Kovačič, *Zgodovina*, str. 250–262; Pintarič, *Odnosi*, str. 39.

⁹⁴ Slekovec, *Grad in graščina*, str. 165–166, 174, 176; Kovačič, *Ljutomer*, str. 70, 94, 189; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 49, 104; II, str. 782.

⁹⁵ Slekovec, *Grad in graščina*, str. 165–166, 173; Kovačič, *Ljutomer*, str. 71, 76, 93, 189; Pavličič, *Rodoslovni zapisi*, str. 46; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 307.

Grad Ljutomer okoli leta 1600. Pogleda na grajsko stavbo z zahodne strani (levo) in južne strani (desno). Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (Izdelali Kerin Heđa, Mihael Novak in Matija Srša na podlagi risb Igorja Sapača, 2022).

visoki glavni stolp – bergfrid. Za to domnevo govorijo tudi primerjave z nekaterimi drugimi bližnjimi gradovi.⁹⁶ Njena verjetnost je velika tudi zato, ker so grad zgradili na terenu, ki je zelo nestabilen, kar je mogoče sklepati tudi po upodobljenih kontraforih na Vischerjevi veduti iz okoli leta 1681 ter na podlagi primerjav z nekaterimi mlajšimi okoliškimi sakralnimi in grajskimi stavbami.⁹⁷ Vsekakor se zdi zelo verjetno, da grad pustošen na širšem ljutomerskem območju v letih 1477, 1479 in 1531 ni prestal povsem brez posledic in da je bila zidana stavbna konstrukcija iz 13. stoletja, ki so jo postavili na zaradi posledic meteornih voda in obtežbe masivnih zidov vse bolj pomikajoči se podlagi, po treh stoletjih od izgradnje statično gotovo že načeta. Po drugi strani je grad po letu 1507 skoraj eno stoletje igral vlogo rezidence za

tri sočasne imetnike in je imel torej ganerbeni oziroma sodedni značaj.⁹⁸ Bivalne površine iz srednjega veka v tej novi vlogi gotovo niso zadoščale in potrebne so bile dovolj obsežne širitve. Primerjava upodobitev iz 17. stoletja kaže, da je imel grad pred letom 1678 najverjetneje tri dvonadstropne stavbne trakte, ki so bili – upoštevaje tudi opisano hipotetično rekonstrukcijo tlorisne zasnove iz časa pred porušenjem gradu – po površinah njihovih pravokotnih talnih ploskev najverjetneje dokaj izenačeni in so učinkovali kot svojevrstni niz treh vrstnih hiš. Jugovzhodni trakt je bil malce višji od severozahodnega in severovzhodnega trakta ter je domnevno nastal na lokaciji podrtega glavnega grajskega stolpa – bergfrida. Zdi se, da so severovzhodno četrtino prvotnega palacija oddelili z novo predelno steno in jo priključili prostornini novega trakta, ki je nastal kot vezni člen med prvotnim palacijem in novim višjim jugovzhodnim traktom. Na ta način so za tri imetnike gradu in gospodstva oblikovali stavbni sestav treh približno enako obsežnih in prostorsko enakovrednih bivalnih traktov, ki so bili med seboj povezani in so oblikovali talno zasnovo v obliki kljuke oziroma črke L. Pri tem prvotnega obodnega obzidja iz prve polovice 13. stoletja najverjetneje niso spreminjali, ampak so nova trakta zgradili z naslonitvijo na njegovo notranjo stran. Zdi se verjetno, da so poznosrednjeveški oziroma gotski bočni stolp oziroma vhodni stolpiči grajskega jedra nekoliko nadzidali in da je tako do določene mere prevzel vlogo podrtega bergfrida.⁹⁹ Morda so v novi višji jugovzhodni trakt vključili del zidovja porušenega domnevnega bergfrida; na to je mogoče pomisliti, ker so na Clobucciarichevi risbi nivoji oken v nad-

⁹⁶ Na gradu Cmurek so v 16. stoletju – najverjetneje zaradi statičnih težav zaradi nestabilnega terena, dotrajanosti in izgube prvotnega obrambnega pomena – podrli prvotni visoki glavni grajski stolp iz 12. stoletja in ostanek vključili v nov renesančni stavbni trakt. Na gradu Ptuj so visoki glavni grajski stolp iz 12. stoletja na najvišji točki grajske vzpetine podrli okoli 1670, med zgodnjebaročno modernizacijo grajskega jedra. V kompleksu prvotnega mariborskega gradu na vzpetini Piramida so stari glavni grajski stolp iz 12. ali 13. stoletja podrli najverjetneje v 16. stoletju. Na gradu Negova so glavni grajski stolp iz 13. stoletja do tal podrli v poznem 15. stoletju, zatem ko je bil poškodovan v t. i. ogrski vojni leta 1487. Na gradu Hompoš so visoki glavni stolp iz 13. stoletja v 16. stoletju zaradi statičnih težav znižali do polovice in ostanek vključili v nov stavbni trakt. Na gradu Polzela so glavni stolp iz 13. stoletja v 16. ali 17. stoletju podrli do pritličja in ostanek vključili v nov stavbni trakt. Na gradu Rajhenburg so v prvi polovici 16. stoletja zaradi gradnje novega bivalnega stavbnega trakta do tal podrli visoki glavni grajski stolp iz 16. stoletja.

⁹⁷ Zaradi posedanja terena so v 18. stoletju podrli zahodni zvonik ljutomerske župnijske cerkve (prim. Pavličič, *O ljutomerski cerkvi*, str. 4). V 19. stoletju se je zaradi posedanja terena sesul del gradu Branek. leta 2001 se je zaradi posedanja terena porušil velik del severnega obzidja ob jedru gradu Negova, leta 2018 so se zaradi posedanja terena pojavile velike razpoke na dolgi južni fasadni steni dvorca Železne dveri.

⁹⁸ Za ganerbne gradove prim. Stopar, *Razvoj*, str. 177.

⁹⁹ Na podoben način so po letu 1487 nadzidali vhodni stolp jedra gradu Negova, ki je nastal v 14. stoletju, po porušenju bergfrida pa je z nadzidavo do določene mere prevzel njegovo vlogo.

stropjih drugačni oziroma višji od nivojev oken na traktu desno zraven. To gotovo ni bilo naključje in v bližini je dokumentiranih več primerov vključevanja ostankov podrtih bergfridov v nove bivalne stavbne trakte.¹⁰⁰ Zdi se verjetno, da so ob južnem vogalu notranjega grajskega dvorišča, nasproti jugovzhodnega trakta in vodnjaka ohranili nizko pomožno poslopje s hlevom za konje.

Stavbna zasnova gradu (Gornji) Ljutomer oziroma Dolnjega gradu v 17. in 18. stoletju

Na začetku 17. stoletja in še zlasti leta 1605 so Osmanii in madžarski Hajduki zelo opustošili širše območje Ljutomera. Trga Ljutomer in Veržej so do tal požgali.¹⁰¹ Gradova Ljutomer in Branek po razpoložljivih podatkih takrat gradbeno sicer nista bila prizadeta, gotovo pa je opustošenje okolice vplivalo na njun upočasneni gradbeni razvoj v prvi polovici 17. stoletja. Politično in vojaško nestabilne razmere so se nadaljevale do začetka druge polovice 17. stoletja. Osmanii so v ljutomerski okolici nazadnje zelo pustošili leta 1640.¹⁰²

Po drugi strani se je v prvi polovici 17. stoletja stabiliziralo imetništvo ljutomerskega gospostva. Po poroki Marije Ane baronice Alapić in Petra barona Draškovića okoli leta 1595 se je ljutomersko gospostvo v zgodnjem 17. stoletju znova združilo v rokah enega imetnika. Drašković, ki je bil tudi ban Hrvaške in Slavonije, je moral pri tem poplačati dolgove prejšnjih imetnikov posameznih deležev gospostva in do leta 1615, ko je že nosil plemiški naslov grof Ljutomera, je postal samostojni lastnik celotnega ljutomerskega gospostva z gradom Gornji Ljutomer. Ljutomerski grad, ki je bil v drugi polovici 16. stoletja najbrž temeljito obnovljen in povečan, si je izbral za glavno rezidenco.¹⁰³

Po njegovi smrti se je Marija Ana znova poročila; ženin je bil Franc Oreházy pl. Kusarovecz. Ko je umrla, so jo pokopali v grobnici njenih staršev v ljutomerski župnijski cerkvi. Gradova in gospostvi Trakoščan in Ljutomer je po letu 1616 oziroma 1629 dedoval sin Petra in Marije Ane, Gašper II. baron Drašković (1605–1664), ki se je najverjetneje rodil

v ljutomerskem gradu. Leta 1630 se je v Gradcu poročil z Ano Veroniko baronico Eibiswald (Ivnik) (1611/12–1654) in je od leta 1631 oziroma 1635 nosil plemiški naslov grof na Trakoščanu in Ljutomeru. Tako kot njegova starša je ljutomerski grad uporabljal kot glavno rezidenco in je v njem tudi umrl.¹⁰⁴ Po materi je dedoval Veliki Kalnik in Vukovino v Posavini.¹⁰⁵ Imel je tudi odlični poznorenesančni dvorec Klenovnik blizu Varaždina, ki ga je njegov oče Peter na starejši osnovi iz 16. stoletja začel graditi leta 1616, dela pa so pod vodstvom ptujskega stavbenika Janeza Monghina za Gašperjevega dediča Janeza IV. Draškovića in njegovo soprogo Marijo Magdaleno, roj. Nadasdy, dokončali do leta 1667, ko je nastalo tudi veliko notranje arkadno dvorišče.¹⁰⁶ Leta 1631, ko ga je cesar povišal v državnega grofa, je od Salomona Meylgrabnerja barona Meylegga († 1650) kupil sosednjo zemljiško gospostvo z gradom Branek in od takrat nosil plemiški naslov gospod na Ljutomeru in Braneku – *Herr zu Luttenberg und Mallegg*.¹⁰⁷ Po letu 1631 je bil Gašper II. grof Drašković v denarnih težavah in je začel odprodajati dele svoje posesti ter se zapletal v spore, ki so trajali do konca njegovega življenja. Po letu 1651, po smrti svoje hčere, se je celo zapletel v oborožene spopade s svojim bivšim zetom Nikolajem grofom Zrinskim († 1662) in s svojo sestro Saro, poročeno baronico Szeczy oziroma Seči († po 1664). V teh spopadih sta bila poškodovana tudi ljutomerski grad in Branek.¹⁰⁸

Po letu 1616 je moral Gašper II. baron (in od leta 1631 grof) Drašković svoji starejši sestri Sari, ki je bila od leta 1628 poročena z Dionizijem baronom Szeczyjem iz Gornje Lendave oziroma Grada na Goričkem, odstopiti del podedovanega gospostva Ljutomer. Zatem je Sara kot novo središče tega dela ljutomerskega gospostva na lokaciji nekdanjega srednjeveškega dvora na Cvenu zgradila nov dvorec, ki je leta 1674 omenjen kot grofovski sečijevski grad Cven – *Gräffl. Zezischen Castell Zwien*. Kmalu po izgradnji novega dvorca sta se Gašper II. in Sara sprla in ona je nato iz cvenskega dvorca napadla bratov ljutomerski grad. Obramba gradu je bila onemogočena, ker je Gašper II. od tam že prej – nasprotovanju štajerskih deželanov navkljub – odstranil topove. Ko je leta 1664 umrl, je morala komisija štajerskih deželanov njegovo

¹⁰⁰ Najstarejši dokumentirani primer je na gradu Hompoš pri Mariboru, kjer je bil gradbeni poseg izpeljan že okoli leta 1500, pozneje v 16. oziroma 17. stoletju pa so podobni transformaciji izpeljali še na gradovih Cmurek in Polzela.

¹⁰¹ Ilwof, *Die Einfälle*, 15, 1867, str. 145–151; 32, 1884, str. 83; Slekovec, Turki, str. 40; Kovačič, *Ljutomer*, str. 14, 71, 183; Radovanovič, Nekaj o Ljutomeru, str. 7; Radovanovič, Ropanje, 10, 2003, str. 13–23; 11, 2004, str. 14–17; Pintarič, *Odnosi*, str. 24; prim. Voje, *Slovenci*, str. 37.

¹⁰² Ilwof, *Die Einfälle*, 9, 1859, str. 190; 15, 1867, str. 153; 32, 1884, str. 90; Slekovec, Turki, str. 54; Kovačič, *Ljutomer*, str. 15, prim. Markovič, *Zemljiška posest*, str. 34.

¹⁰³ Slekovec, Grad in graščina, str. 173; Kovačič, *Ljutomer*, str. 189–190, 193–195; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 54; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; prim. Janežič, Dolnji grad, str. 7; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 307.

¹⁰⁴ Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 307, 340, prim. Slekovec, Grad in graščina, str. 175, 176; Kovačič, *Ljutomer*, str. 195–201; Janežič, Dolnji grad, str. 7; Pintarič, *Odnosi*, str. 52.

¹⁰⁵ Slekovec, Grad in graščina, str. 175; Kovačič, *Ljutomer*, str. 195.

¹⁰⁶ Obad Ščitaroci, *Dvorci*, str. 110–121; Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, str. 416–419; Regan, Klenovnik, str. 415–417; Regan, *Srednjovekovne*, str. 156–158.

¹⁰⁷ Slekovec, Grad in graščina, str. 175; Kovačič, *Ljutomer*, str. 195; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 55; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 669; prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Janežič, Dolnji grad, str. 7.

¹⁰⁸ Slekovec, Grad in graščina, str. 176–181; Kovačič, *Ljutomer*, str. 126, 195–201.

prezadolženo imetje razdeliti med 12 upnikov. Ljutomerski grad je imel takrat zaradi spopadov razbita vrata, okna in peči, kljub temu pa so ga ovrednotili s 1000 goldinarji, kar kaže, da se je njegova vrednost v primerjavi z letom 1542 najbrž podvojila.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 55–56; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 307; prim. Slekovec, Grad in graščina, str. 177, 179; Kovačič, *Ljutomer*, str. 198–200; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 13–14; Pintarič, *Odnosi*, str. 52; Pavličič, Rodoslovni zapisi, str. 46. Na poplavni ravnici na jugozahodnem obrobju vasi CVEN, na lokaciji, ki se že vsaj od 19. stoletja imenuje KASTELIŠČE in jo s treh strani obteka potok Murica, je že vsaj v 14. stoletju stal dvor, ki bil med 15. in 17. stoletjem vključen v gospodarstvo Ljutomerskega gradu. Ko je dvor po letu 1616 prešel v last Sare baronice Szeczy, roj. grofice Drašković (okoli 1600 – po 1664), so tam zgradili nov dvorec, označen s terminom *kastel* (Kovačič, *Ljutomer*, str. 212, 213, 216; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 55). Dvorec je bil po podatkih, ki jih je v poznem 19. stoletju zbral Matej Slekovec, v spodnjem delu zidan, v zgornjem pa lesen (Kovačič, *Ljutomer*, str. 212). Glede na oznako *kastel* je mogoče pomisliti, da je imel dvorec v 17. stoletju štiritaktno zasnovano z notranjim dvoriščem. Na to je mogoče pomisliti tudi zato, ker je lokacija, kjer je nekoč stal dvorec, zelo razsežna. A analiza podatkov iz zapuščinskega inventarnega popisa po smrti Sarinega moža Gašperja grofa Szeczya iz leta 1681 kaže, da je bila rezidenčna stavba dvorca najverjetneje razmeroma majhna; v dvorcu, ki je bil takrat skoraj prazen, je bilo popisanih samo sedem sob, dvorana s figuralno poslikanimi platnenimi stenskim tapetami in kuhinja. Iz podatkov v popisu je mogoče sklepati, da so bili v kompleksu dvorca še hlevi za govejo živino in svinje ter skedenj. Dvorec je imel tudi pristavo. Iz zapuščinskega inventarja, ki je nastal tri leta pozneje, leta 1684, po smrti Gašperjevega brata Petra grofa Szeczya, je mogoče razbrati, da je imel dvorec tudi vinski klet. Radovanovič, Dvorec Cven, str. 7–10. Na tej podlagi je mogoče sklepati, da je bila rezidenčna stavba dvorca po velikosti in zasnovi najverjetneje primerljiva z bližnjima dvorcema Črnci pri Apačah in Lukavci, ki sta kot nadomestilo za starejša srednjeveška dvora nastala v 17. oziroma 18. stoletju. Razmeroma velika površina, na kateri je nekoč stal kompleks cvenskega dvorca, in še dokaj dobro ohranjeni oziroma razpoznavni zemeljski okop okoli nje kažeta, da so ob monolitni rezidenčni stavbi dvorca stala razsežna gospodarska poslopja, ki so skupaj z njo najverjetneje oblikovala razsežno skupno osrednje dvorišče. Proti koncu 17. stoletja je dvorec prešel v last rodu baronov Mauerburg; leta 1686 je braneški graščak Tomaž Ignac I. baron Mauerburg († 1686) od Julijane grofice Kery, roj. Szeczy kupil polovico cvenske posesti, nato pa je njegov sin Tomaž Ignac II. baron Mauerburg († 1693) od njene sestre Marije pl. Senay odkupil še drugo polovico (Kovačič, *Ljutomer*, str. 206, 213; Dvnežič, Grad Branek, str. 7). Posest so takrat združili z braneško in Ljutomersko in cvenski dvorec je s tem izgubil svoj rezidenčni pomen. Februarja 1704 so kompleks dvorca opleni in požgali kruci in ker že prej za lastnika kot rezidenčna stavba ni imel posebne vrednosti, ni prišlo do obnove in je razgaljeno zidovje kmalu povsem razpadlo (Hofrichter, *Luttenberg*, str. 64; Kovačič, *Ljutomer*, str. 18, 213; Kovačič, *Slovenska Štajerska*, str. 262; Posch, *Flammende Grenze*, str. 35–37; Radovanovič, Dvorec Cven, str. 7; Radovanovič, Kruci, str. 47). Do nastanka avstrijskega vojaškega zemljevida med letoma 1763 in 1787 so razvaline dvorca že povsem propadle in ostala je samo lokacija, ki je na zemljevidu označena z opisom: *Merkmale des Schlosses Zveng* – ostaline dvorca Cven. Severovzhodno zraven lokacije dvorca je takrat še stala pristava – *Mayerhof*. Spremno besedilo ostankov dvorca ne omenja (Rajšp (ur.), *Slovenija*, sekcija 169, str. 160). V mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 lokacija nekdanjega dvorca ni več označena niti poimensko in tudi pristava je do takrat izginila. Kljub temu so se od kompleksa nekdanjega dvorca v prostoru ohranili dobro razpoznavni sledovi; do 3 m

Primerjava omenjenih upodobitev iz let 1641 in 1678 kaže, da so v tistem vmesnem obdobju podrli višji dvonadstropni jugovzhodni trakt in nižje zunanje obrambno obzidje z valjastima stolpičema na severozahodni strani. Najverjetneje so tudi znižali bočni stolp oziroma vhodni stolpič grajskega jedra.¹¹⁰ To se je zgodilo, preden je med letoma 1678 in 1682 Ljutomersko območje zelo prizadela kuga.¹¹¹ Podatek,

visoki in do 22 m široki zemeljski okop, ki poteka na talni ploskvi v obliki črke C in ki ga obteka potok Murica, kaže, da je bil dvorec v 17. stoletju impozantna grajena struktura (prim. Curk, *Ljutomer*, str. 28–29, 31, 68; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 13–14). Najverjetneje je bil okop nekoč tudi na severovzhodni strani, kjer je bil najverjetneje edini dostop do kompleksa dvorca; nezaključeni oziroma široko prekinjeni okop ne bi imel pravega smisla. Izjemne dimenzije okopa, ki zaobjema trapezasto talno ploskev, ki se približuje pravokotniku v izmeri kar 173 × 115 m, kažejo, da je nedvomno novoveškega nastanka. Vse kaže, da so v 17. stoletju na lokaciji starejšega dvorca postavljeni dvorec z razsežnim zemljenim okopom zavarovali pred napadi Osmanov in/ali krucov, po drugi strani pa tudi pred poplavami reke Mure, ki je oddaljena približno 2 km. S podobnim okopom so v 16. stoletju zavarovali nižinski oziroma vodni grad Rače blizu Maribora; okop nazorno dokumentira Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681, v 18. oziroma 19. stoletju pa so ga odstranili ob zasipavanju nekdanjega vodnega jarka. Za primerjavo si je mogoče pomagati tudi z Vischerjevo upodobitvijo nekdanjega nižinskega dvorca Oberrakitsch oziroma Oberraggitsch (tudi: Ragitscha, Rakatscha, Ober-Rakitsch, Zgornji Rakičan) severozahodno od Cmureka/Murecka na avstrijskem Štajerskem, ki je bil prav tako obdan z mogočnimi zemljenimi kopki in je v 18. stoletju propadel, v 19. stoletju pa so njegovi ostanki povsem izginili (faksimilirana sodobna objava v: Vischer, *Topographia*, 1975, sl. 284). Iz neznanega vzroka Vischer žal ni upodobil kompleksa dvorca Cven, pomisliti pa je dopustno, da bi bila njegova upodobitev Cvena primerljiva z upodobitvijo dvorca Oberrakitsch. Široki zemljeni okop je kompleks dvorca Cven gotovo učinkovito varoval pred poplavnimi vodami, po drugi strani pa je mogel dvorec učinkovito varovati pred morebitnimi sovražnimi izstrelki. Zaradi boljšega pregleda z grajske stavbe na zunanjo stran okopa je bilo zunanje pobočje običajno položnejše od notranjega in zdi se, da je bil tako zasnovan tudi okop cvenskega dvorca. Vrh okopa je bila najbrž krožna povezovalna obrambna pot, ki je bila na zunanji strani zaščiten s parapetnim nasutjem ali leseno palisado. S tako zasnovanim okopom je bila obdana do 130 m dolga in do 75 m široka ravna talna ploskev, na kateri so stala različna poslopja. O njihovem številu, velikosti in prostorski razporeditvi je mogoče zgolj ugibati, saj doslej na tej lokaciji še niso bile opravljene geofizikalne in arheološke raziskave, ki bi gotovo mogle pojasniti osnovne značilnosti nekdanje tlorisne zasnove iz 17. stoletja. Upošteva se širša prostorska situacija se zdi najbolj utemeljena domneva, da je rezidenčna stavba dvorca s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 15 × 35 m stala ob najdaljši zahodni stranici okopa, pred njo pa je bilo na vzhodni strani razsežno dvorišče z gospodarskimi poslojpi na dveh ali treh straneh. Gotovo je bil do kompleksa dvorca z okopom čez Murico postavljen lesen most; stal je najverjetneje na severovzhodni strani, kjer je pot povezovala dvorec, pristavo in vas.

¹¹⁰ Stolpa takrat najverjetneje še niso povsem do tal podrli, ker je njegova tlorisna ploskev označena v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824. Situacija je primerljiva z gradovoma Negova in Branek, kjer so visoka vhodna stolpa znižali v 18. stoletju oziroma po letu 1870.

¹¹¹ Travner, *Kuga*, str. 120, 141; Kovačič, *Ljutomer*, str. 180–182; Radovanovič, Nekaj o Ljutomeru, str. 7, 18; Pintarič, *Odnosi*, str. 28.

Grad Ljutomer okoli leta 1680. Pogleda na grajsko stavbo z zahodne strani (levo) in južne strani (desno). Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (Izdelali Larisa Matjašec in Maja Verbančič na podlagi risb Igorja Sapača, 2022).

da je Gašper II. grof Draškovič z gradu odstranil topove, napeljuje domnevo, da se je to zgodilo v zvezi z odstranjevanjem zunanjega obrambnega obzidja.¹¹² Jugovzhodni trakt so morda odstranili po letu 1664, zaradi poškodb iz bojev med sestro in bratom, ali pa se je to zgodilo že pred letom 1664, morda zaradi posedanja temeljev na nestabilnem in z novimi gradnjami iz druge polovice 16. stoletja preobremenjenem terenu. Po smrti Gašperja II. grofa Draškoviča je bil grad gotovo deležen določenih obnovitvenih posegov; obnoviti je bilo treba razdejana vrata, okna in peči. Morda so takrat stavbo opremili z novimi kamnitimi okenskimi okvirji poznorenesančnih oblik, ki jih kaže glavna Vischerjeva upodobitev gradu iz okoli leta 1681. Na tisti upodobitvi je na skrajšani severovzhodni fasadi razločno viden tudi enoosni dvonadstropni plitek prizidek, ki na obeh zanesljivih upodobitvah iz prve polovice 17. stoletja še ni označen in ki glede na velikost okenskih odprtin gotovo ni imel sanitarne funkcije.¹¹³ Po usmerjenosti proti vzhodu oziroma severovzhodu se zdi najbolj utemeljena domneva, da je bil povezan s preureditvijo stare ali ureditvijo nove nadomestne baročne kapele v notranjosti gradu. Upodobljeni prizidek dokazuje, da so grad med letoma 1641 in 1678 nedvomno prenovili

in da v tistem obdobju ni šlo zgolj za odstranjevanje odvečnih in poškodovanih stavbnih delov. Najbrž so grad tudi statično sanirali; na to je mogoče pomisliti zaradi dveh visokih kontraforov, ki ju na severozahodni grajski fasadi kaže glavna Vischerjeva upodobitev.¹¹⁴ Z odstranitvijo zunanjega obrambnega obzidja in višjega jugovzhodnega trakta ter prenovo preostalih dveh traktov je ljutomerski grad v drugi polovici 17. stoletja dobil na prvi pogled poenoteno podobo dvotraktne plemiške rezidence, ki – razen z lokacijo vrh vzpetine – ni več spominjala na srednjeveško grajsko arhitekturo, marveč je bila bolj primerljiva s sodobnimi poznorenesančnimi dvorci s poenotenimi stavbnimi volumni in nerazčlenjenimi fasadami.¹¹⁵

¹¹² Topovi so bili morda vzdani v obzidje. Podoben primer je dokumentiran na bližnjem gradu Vurberk; tam so vsaj dve železni topovski cevi iz 16. stoletja sekundarno vzdali v zunanje grajsko obzidje in sta tam ostali do začetka 20. stoletja, ko so ju izzidali ter prepeljali na ptujski grad, kjer sta sedaj shranjeni v muzejski zbirki orožja.

¹¹³ Podoben prizidek iz 17. ali 18. stoletja je ohranjen na južni fasadi jedra gradu Gornja Radgona. V 16., 17. in 18. stoletju so imeli tovrstni prizidki sicer v glavnem sanitarno funkcijo, vendar pa niso imeli tako velikih okenskih odprtin. Značilni tovrstni sanitarni prizidki so v bližini dokumentirani na gradovih Negova in Cmurek.

¹¹⁴ Primerljivi kontrafori so ohranjeni ali dokumentirani na gradovih Gornja Radgona, Negova, Cmurek, Maribor (Piramida), Vurberk in Stari Viltuš.

¹¹⁵ Podobno transformacijo so v 16. in 17. stoletju doživeli bližnji gradovi Gornja Radgona, Cmurek, Ptuj, Vurberk in Maribor (Piramida), ki so s poenotenjem stavbnih mas vsi dobili nerazgibano škatlasto učinkujoče osnovne volumne in gladko ometane bele fasadne površine. Ljutomerski grad je z opisanimi ruštvami na prvi pogled dobil dokaj podobno dvotaktno arhitekturno zasnovno, kakršno je v 18. stoletju dobil sosednji grad Lendava. Primerljivo, a manjšo arhitekturno zasnovno je v 17. oziroma 18. stoletju dobil tudi bližnji admontski vinogradniški dvorec ŽELEŽNE DVERI / EISENTHÜR, ki so ga na lokaciji admontskega vinogradniškega dvora iz zgodnjega 14. stoletja zgradili pred nastankom Vischerjevega zemljevida Štajerske iz leta 1678 oziroma Vischerjeve upodobitve trške naselbine Ljutomer okoli leta 1681, v 18. stoletju pa prenovili in povečali (prim. Hofrichter, *Luttenberg*, str. 12; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; UKPP, *Železne dveri*. Umetnostnozgodovinski-konzervatorski topografski opis iz leta 1962 iz zapuščine Jožeta Curka; Stopar, *Grajski objekti z območja*, str. 64; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 153; ZVKDS – Konservatorski program: *Železne dveri*, 1982 (avtor: Janez Mikuž); M. (ikuž): *Železne dveri*, str. 268; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 390; Schober, *Die »untersteirischen« Weingüter*, str. 17–20; Podgorelec, »Zid« ali *Železne dveri*,

Vinogradniški dvorec Železne Dveri v 18. stoletju. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (Izdelal Martin Rakovnik na podlagi risb Igorja Sapača, 2022).

Vse kaže, da po sredini 17. stoletja obrambne sestavine niso bile več potrebne in so jih mogli brez zadržkov odstraniti, s tem pa se je utrjeni srednjeveški grad vsaj navidezno prelevil v sodobni neutrjeni novoveški dvorec. Zmaga avstrijske vojske pri Monoštru leta 1664 in poraz Osmanov pred Dunajem leta 1683, ki sta tudi ljutomerskemu območju prinesla trajnejši mir, sta potrdili pravilnost te gradbene usmeritve.¹¹⁶

Ko je Gašper II. grof Drašković leta 1664 umrl in ni zapustil potomcev, je ljutomersko gospostvo z gradom pripadlo njegovima sestrama Sari baronici Szczy, ki je umrla okoli leta 1674, in Katarini baronici Ratkay, ki je umrla leta 1673. Za prvo sta dvorec Cven in njen del ljutomerskega gospostva dedovali njeni hčeri Julijana grofica Kery in Marija pl. Senay. Julijana je 8. februarja 1686 prodala svoj delež branškemu graščaku Tomažu Ignacu I. baronu Mauerburgu († 1686). Njegov sin Tomaž Ignac II. baron Mauerburg (1658–1693) je kmalu zatem kupil še delež njene sestre Marije. Delež Katarine baronice Ratkay sta dedovala njena snaha Konstanca Verbenija, ki je bila po smrti Katarininega edinega sina Petra barona Ratkaya († 1672) od leta 1678 poročena z Ja-

nezom Ernestom grofom Paradeiserjem († 1688), ter Petrov in Konstancin sin Žiga Jožef baron (in pozneje grof) Ratkay (1650–1702), gospod na Malem in Velikem Taboru na Hrvaškem, ki je po smrti očima leta 1688 prejel tudi delež svoje matere. Ko je Žiga Jožef grof Ratkay umrl, so ga pokopali v pavlinskem samostanu v Lepoglavi, njegov delež ljutomerskega gospostva in gradu pa je od njegovega sina in dediča Ladislava grofa Ratkaya († 1717) pridobil branški graščak Jurij Anton Ignac baron Mauerburg (1688–1730), sin Tomaža Ignaca II., ter tako lastništvo ljutomerskega gradu in gospostva do leta 1719 znova združil.¹¹⁷ Ljutomersko območje so medtem, v letih 1703 in 1704, zelo prizadeli madžarski uporniki – kruci, a vse kaže, da ljutomerskega gradu niso napadli oziroma poškodovali, ker to sicer v arhivskih dokumentih najbrž ne bi ostalo povsem brez sledi.¹¹⁸

Potem ko sta se gospostvi Branek in Ljutomer v celoti združili v rokah istega lastnika, je ljutomerski

str. 36–47; Bakal, Nezakonite kršitve; Sitar, *Dediči prostora*, str. 85, 86, 88). Med letoma 1986 in 1990 celovito prenovljena stavba, ki je od leta 2008 z oznako EŠD 8750: *Železne Dveri – Vinogradniški dvorec* zaradi svojega velikega kulturno-godovinskega pomena razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena, je po poškodbah zaradi posedanja tal v letu 2018 zelo ogrožena.

¹¹⁶ Prim. Kovačič, *Ljutomer*, str. 15–16; Radovanovič, *Nekaj o Ljutomeru*, str. 7.

¹¹⁷ Slekovec, *Grad in graščina*, str. 174, 182; Slekovec, *Oskrbniki*, str. 75; Kovačič, *Ljutomer*, str. 200–201, 206, 208, 213, 214; Janežič, *Grad Branek*, str. 7; Pavličič, *Rodoslovni zapisi*, str. 46; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 400, 517, II, str. 734–735; prim. Caesar, *Beschreibung*, str. 390, 441; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Curk, *Ljutomer*, str. 23; Janežič, *Dolnji grad*, str. 7–8; Pavličič, *Nekaj o plemstvu*.

¹¹⁸ Kruci so na širšem območju ropali in požigali od osemdesetih let 17. stoletja do leta 1711, ko je bila vstaja madžarskega vodje Ferenc Rakoczya zadušena (Kovačič, *Ljutomer*, str. 16–21; Posch, *Flammende Grenze*; Radovanovič, *Nekaj o Ljutomeru*, str. 7; Radovanovič, *Kruci*, str. 38–47; Radovanovič, *Posledice*, str. 13–15).

grad izgubil rezidenčni pomen in funkcijo sedeža deželjskega sodišča. Ostal je v glavnem prazen in je zaradi zanemarjanja začel propadati.¹¹⁹ Po letu 1719 in do leta 1752 je imel večinoma iste oskrbnike kot grad Branek.¹²⁰ O usodi gradu v 18. stoletju dovolj nazorno govorijo podatki v zvezi z grajsko kapelo, ki je prvič omenjena v vizitacijskem zapisniku iz leta 1545, skupaj z Marijino podružnično cerkvijo pod gradom, na območju Podgraja, kar kaže, da je bila kapela nedvomno umeščena v samo grajsko stavbo.¹²¹ V 18. stoletju je grajska kapela prvič omenjena leta 1717; dne 28. aprila tistega leta je sekovski škof Jožef Dominik grof Lamberg ob vizitaciji kapelo v Ljutomerskem gradu in njen oltar posvetil v čast Marijinega brezmadežnega spočetja.¹²² Kapela svete device Marije v gradu Gornji Ljutomer – *Ecclesia in arce Ober Luttenberg beatae virginis Mariae* – je bila nato ponovno vizitirana v letih 1764 in 1773. V vizitacijskem zapisniku iz leta 1764 je navedeno, da je bila kapela dolga leta v uporabi skupaj z gradom in da bi se že porušila, če grof ne bi pravkar poskrbel za popravilo, s katero so kapelo spravili v dobro stanje in ni izgubila niti stare posvetitve. Kapela je imela takrat tri oltarje; glavni je bil posvečen Brezmadežni, stranska pa sv. Petru Alkantarskemu in sv. Francišku Serafinskemu. Ker je bil grad nenaseljen, oltarji niso bili okrašeni. Poleg kapele je bila zakristija. Kapela je bila ločena od profane uporabe drugih grajskih prostorov in je imela javni vhod. Grad je imel v zvezi s kapelo še stolp – najverjetneje lesen strešni zvonček – s tremi zvonovi. Vizitacijski zapisnik navaja še, da velik del gradu potrebuje obsežnejše popravilo, ki pa da je zaradi pomanjkanja denarja odloženo, da je kapela sicer lepo in dostojno okrašena ter očiščena in da se njen patrocinj posebej ne praznuje, ker je lastnik gradu redko prisoten in ne more kriti stroškov. Do leta 1773 se to stanje ni bistveno spremenilo, saj je kapela v takrat napisanem vizitacijskem zapisniku označena kot zelo lepa in elegantna, čeprav je redko v uporabi. Enako kot leta 1764 so bili takrat v kapeli trije oltarji. Kapela je bila čista in je bila kot prostor ločena od vsakršne profane uporabe.¹²³

Grad je bil torej pred letom 1764 nenaseljen, a še v celoti ohranjen in deloma popravljen. Stolp z zvonovi, ki je omenjen v vizitacijskem zapisniku, je bil najverjetneje primerljiv s strešnimi stolpiči gradov Gornja Radgona, Rotenturn v Gornji Radgoni,

Čmurek in Klenovnik pri Varaždinu, ki so nastali v 18. stoletju kot lesene konstrukcije s slikovitimi čebulastimi strehami. Zvonik na ljutomerskem gradu je najverjetneje nastal po nastanku Vischerjevih upodobitev iz okoli leta 1681, saj na njih ni viden. Domnevno je bil njegov nastanek povezan z obnovo kapele pred ponovno posvetitvijo leta 1717. Ker je kapela leta 1773 opisana kot zelo lepa in elegantna, je najverjetnejša domneva, da je imela sodobno baročno obliko iz (zgodnjega) 18. stoletja. Da je bila kapela malce pred letom 1717 deležna temeljite prenove oziroma popolne baročne preobrazbe, je mogoče sklepati tudi na podlagi podatka iz leta 1764 v zvezi s podružnično cerkvijo sv. Ane v Podgradju sestavljenega vizitacijskega poročila. Po takrat zapisanem izročilu je bila podružnična cerkev sv. Ane pod vzpetino Gornji Ljutomer zgrajena kot nadomestilo za kapelo v gradu; *ko so gosposčinsko grajsko kapelo pred mnogimi leti opustili, so zgradili novo podružnično cerkev pod vzpetino, ki je v dobrem stanju*.¹²⁴ Na podlagi posestnozgodovinskih podatkov je treba ugotoviti, da sta ljutomersko grajsko kapelo med letoma 1710 in 1717 baročno prenovila Ladislav grof Ratkay († 1717) ali Jurij Anton Ignac baron Mauerburg (1688–1730).

Po smrti Jurija Antona Ignaca barona Mauerburga je vso njegovo posest z gradovima Branek in Ljutomer, dvorcem Babinci in razrušenim dvorcem Cven za njegove mladoletne hčere med letoma 1732 in 1746 upravljal njihov stric in skrbnik Karel Jožef Leopold baron Gabelkoven (tudi Gabelkhoffen) (1704–1777), ki je bil soprog sestre leta 1732 umrle druge žene Jurija Antona Ignaca, Jožefe Katarine Elizabete Franciške, roj. pl. Ruess, in gospod na štajerskih gradovih Šalek, Forhtenek in Vodriž. Nato je celotna Mauerburgova posest na širšem ljutomerskem območju pripadla starejši od takrat dveh še živečih hčera Jurija Antona Ignaca, Ani Eleonori Šarloti (1722–1765), ki je bila od leta 1744 poročena s Francem I. Ksaverjem grofom Codroipom († 1779) in je od leta 1760 skupaj z njim živela v gradu Branek.¹²⁵

Najverjetneje je medtem, leta 1738, ljutomerski grad poškodoval potres, ki je v bližnji Štrigovi razdejal srednjeveški grad in pavlinski samostan.¹²⁶

¹¹⁹ Slekovec, Grad in graščina, str. 159, 184; Kovačič, Ljutomer, str. 201, 208; Pirchegger, Untersteiermark, str. 54–55; Stopar, Grajske stavbe, 2, str. 72; prim. Pintarič, Odnosi, str. 15.

¹²⁰ Janežič, Grad Branek, str. 8 (na osnovi podatkov iz: ŽA Ljutomer – Slekovec, Trg in župnija Ljutomer).

¹²¹ Slekovec, Oskrbniki, str. 75; Kovačič, Ljutomer, str. 77–78; prim. Janežič, Dolnji grad, str. 8; Zanjko, Umetnostnozgodovinska, str. 154; Pintarič, Odnosi, str. 46.

¹²² Slekovec, Oskrbniki, str. 75; prim. Hofrichter, Luttenberg, str. 64; Janežič, Dolnji grad, str. 8; Pintarič, Odnosi, str. 46.

¹²³ Mlinarič, Župnije, str. 243, 303; prim. Pintarič, Odnosi, str. 41, 42, 46.

¹²⁴ Mlinarič, Župnije, str. 243, 302–303. Podružnična cerkev sv. Ane ob vizitaciji leta 1764 ni bila posvečena, imela pa je tri oltarje. Cerkev ni imela stolpa, njena zvonova sta bila obešena na strešno konstrukcijo. Do naslednje vizitacije v letu 1773 se to stanje ni spremenilo.

¹²⁵ Kovačič, Ljutomer, str. 127, 132–142, 154, 206–209; Pirchegger, Untersteiermark, str. 56, 176, 224–226; Naschenweng, Der landständische, I, str. 395; II, str. 663; prim. Caesar, Beschreibung, str. 391, 441; Schmutz, Historisch, str. 481–482; Janisch, Topographisch-statistisches Lexikon, II, str. 162; Slekovec, Grad in graščina, str. 174; Mlinarič, Župnije, str. 230, 237, 242; Janežič, Grad Branek, str. 7, 8; Pavličič, Rodoslovni zapisi, str. 47; Pintarič, Odnosi, str. 62–63, 70–99; Markovič, Zemljiška posest, str. 9–10; Donša, Dvorec Branek, str. 7.

¹²⁶ Prim. Krajevni leksikon Dravske, str. 390.

Grad Ljutomer okoli leta 1850. Pogleda na razvaljeno grajsko stavbo s severne strani (levo) in južne strani (desno). Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (Izdelali Nika Šela in Nina Šinko na podlagi risb Igorja Sapača, 2022).

Vsekakor so zatem, do vizitacije leta 1764, grad nekoliko popravili in znova prenovili njegovo kapelo. Na osnovi podatkov iz omenjenega vizitacijskega zapisnika je mogoče sklepati, da so obnovitvena dela izvedli malce pred letom 1764 in v času, ko je z nekdanjo Mauerburgovo posestjo po letu 1746 gospodaril Franc I. Ksaver grof Codroipo, na katerega se v vizitacijskem zapisniku gotovo nanaša oznaka *comes* – grof. Najbolj verjetno se zdi, da so obnovitvena dela izpeljali po letu 1760, ko sta se zakonca Ana Eleonora Šarlota in Franc I. Ksaver grof Codroipo iz moževne posesti v Furlanija vrnila v Ljutomer oziroma na grad Branek.¹²⁷

Novo prelomno obdobje za ljutomerski grad se je začelo po smrti Franca I. Ksaverja grofa Codroipa leta 1779, ko ga je skupaj z gradom Branek, dvorcem Babinci in lokacijo porušenega dvorca Cven leta 1781 dedoval mladoletni Hieronim I. grof Codroipo (1760–1840), ki je bil sin Frančevega brata Ludvika († po 1776) in je leta 1781 postal član štajerskih deželnih stanov. Poročen je bil z Lucijo Arcoloniani (1768–1856). Dedovano posest je začel samostojno upravljati leta 1795, pred tem pa je zanj skrbel Leopold Kriehuber, ki ga je štajersko ograjno sodišče do njegove polnoletnosti imenovalo za njegovega skrbnika.¹²⁸ Vse kaže, da med letoma 1779 in 1795 za ljutomerski grad, ki je bil že pred tem v razmeroma slabem gradbenem stanju, nihče ni prav skrbel ozi-

roma da zaradi odvečnih praznih prostorov in visokih stroškov morebitne obnove nihče ni pomislil na njegovo ohranitev. Morda se je grad že takrat spremenil v ruševino.¹²⁹ Avstrijski vojaški zemljevid iz časa med letoma 1763 in 1787 kaže, da je bil grad v tistem obdobju še ohranjen. Spremno besedilo k temu zemljevidu grad na območju vasi Podgradje oziroma *Schlosdorf* opisuje z naslednjimi besedami: »Grad z imenom Gornji Ljutomer – *Ober Luttenberg* –, ki je sicer večidel zanemarjen, a je vanj mogoče udobno namestiti eno četo.« Poleg gradu spremno besedilo zemljevida omenja še zidano kapelo oziroma cerkev sv. Ane – *Capelle St. Anna*.¹³⁰ Do nastanka mape franciscejskega katastra iz leta 1824 se je nato situacija bistveno spremenila; grad je v mapi označen kot razvalina, ki niti ni posebej poimenovana. Carl Schmutz je leta 1822 v drugi knjigi zgodovinsko-topografskega leksikona Štajerske objavil podatek, da je ljutomerski grad razvaljen in da gospostvo Gornji Ljutomer upravljajo z gradu Branek.¹³¹ Josef Carl Hofrichter je v knjigi o Ljutomeru in njegovi okolici leta 1850 navedel, da je od gradu ostala mogočna razvalina.¹³² Josef Andreas Janisch je v drugi knjigi topografsko-statističnega leksikona Štajerske leta 1885 objavil podatek, da naj bi bil grad Gornji Ljutomer uničen v požaru.¹³³ V drugih uporabljenih virih tega podatka ni mogoče zaslediti.¹³⁴ Podatek se sicer zdi

¹²⁷ Prim. Schmutz, *Historisch*, str. 482; Kovačič, *Ljutomer*, str. 206–209; Janežič, *Grad Branek*, str. 8; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 10.

¹²⁸ Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 188; prim. Schmutz, *Historisch*, str. 482; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146, 162; Kovačič, *Ljutomer*, str. 209 (na osnovi podatkov iz: ZA Ljutomer – Slekovec, *Trg in župnija Ljutomer*); Janežič, *Grad Branek*, str. 8; Pintarič, *Odnosi*, str. 64; Pavličič, *Rodoslovni zapisi*, str. 47; Pavličič, *Nekaj o plemstvu*; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 10–11; SI ZAP/0051_00217.

¹²⁹ Prim. Curk, *Ljutomer*, str. 23.

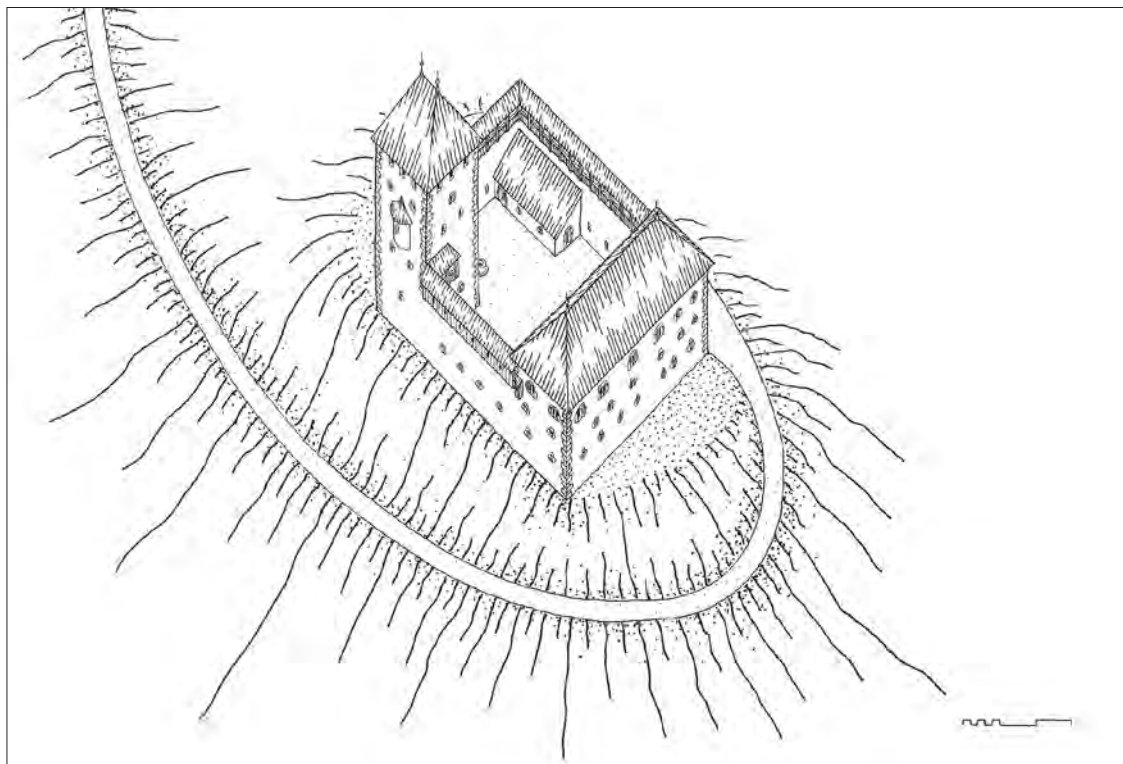
¹³⁰ Rajšp (ur.), *Slovenija*, str. 160.

¹³¹ Schmutz, *Historisch*, II, str. 472. Gospostvo Gornji Ljutomer so z Braneka upravljali že v drugi polovici 18. stoletja, ko sta nastala omenjena vizitacijska zapisnika in je bil ljutomerski grad prazen.

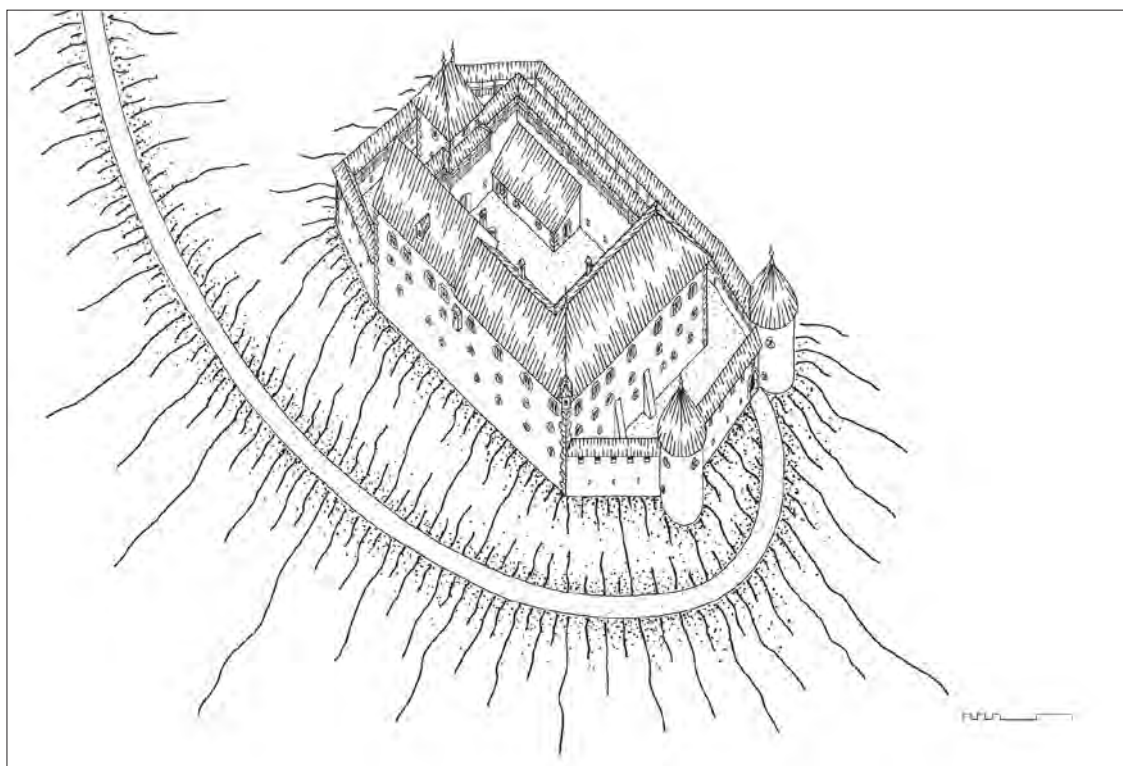
¹³² Hofrichter, *Luttenberg*, str. 12–13, 64.

¹³³ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159, 184; Kovačič, *Ljutomer*, str. 201, 208; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72.

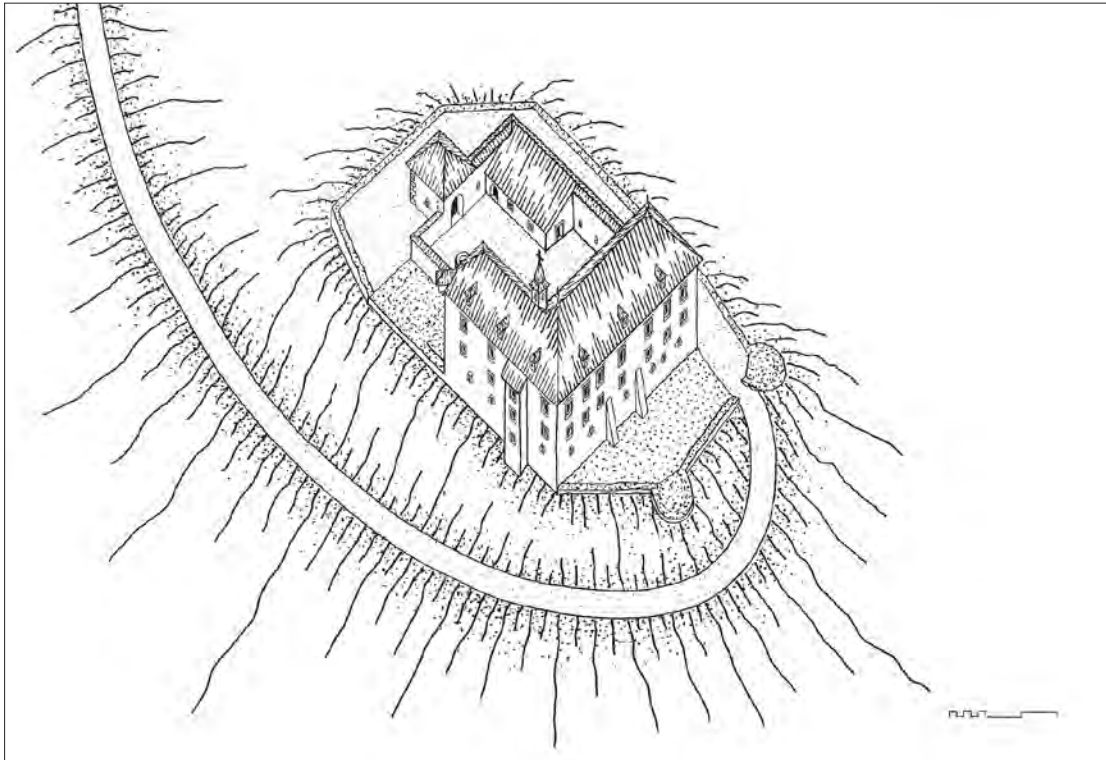
¹³⁴ Vsekakor grad ni pogorel v enem od dokumentiranih obse-

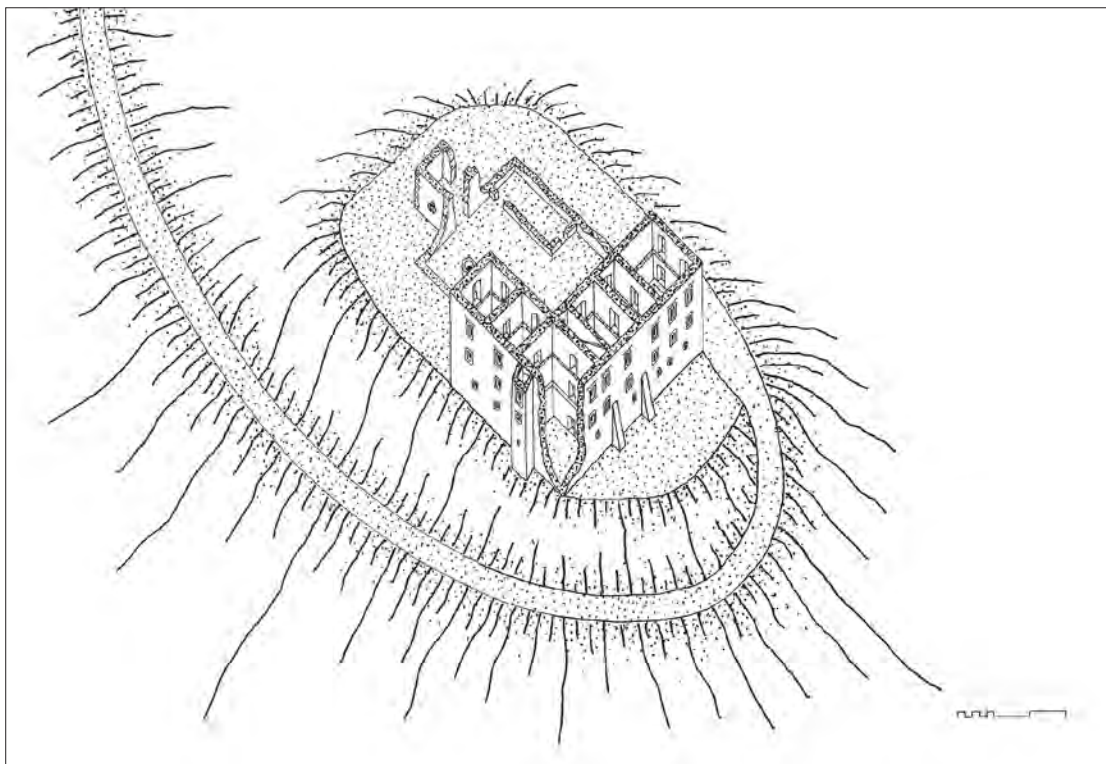
Grad Ljutomer okoli leta 1250. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).

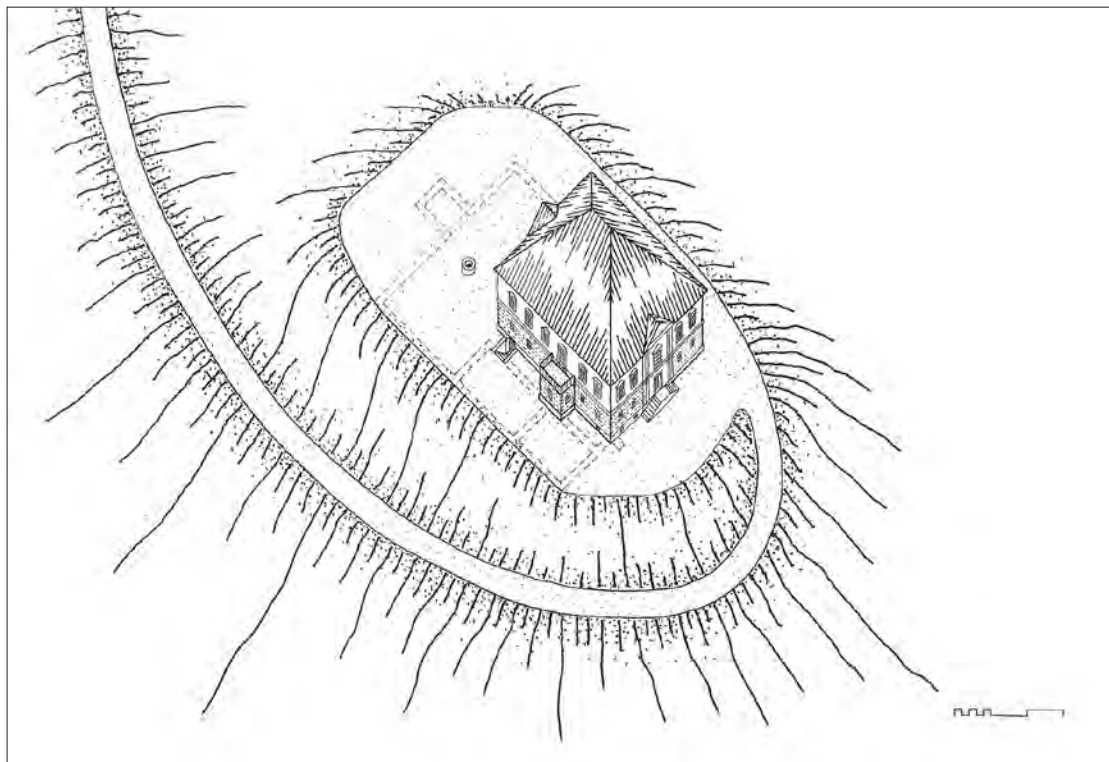
Grad Ljutomer okoli leta 1600. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).

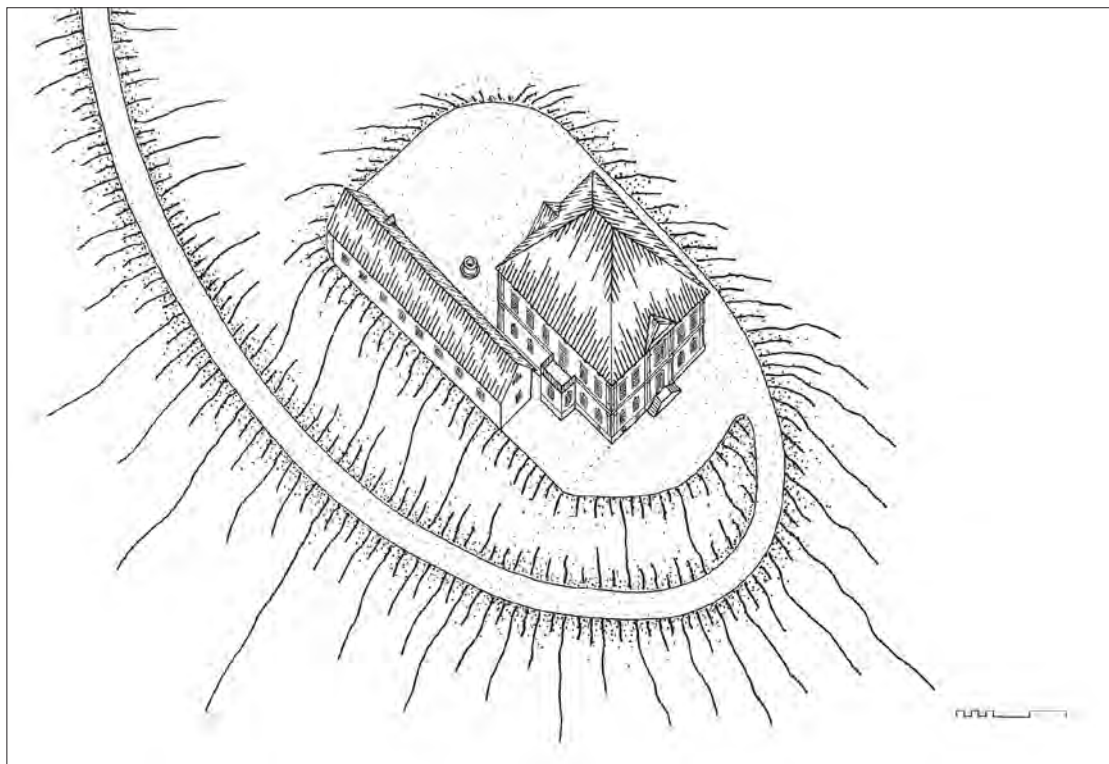
Grad Gornji Ljutomer okoli leta 1750. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).

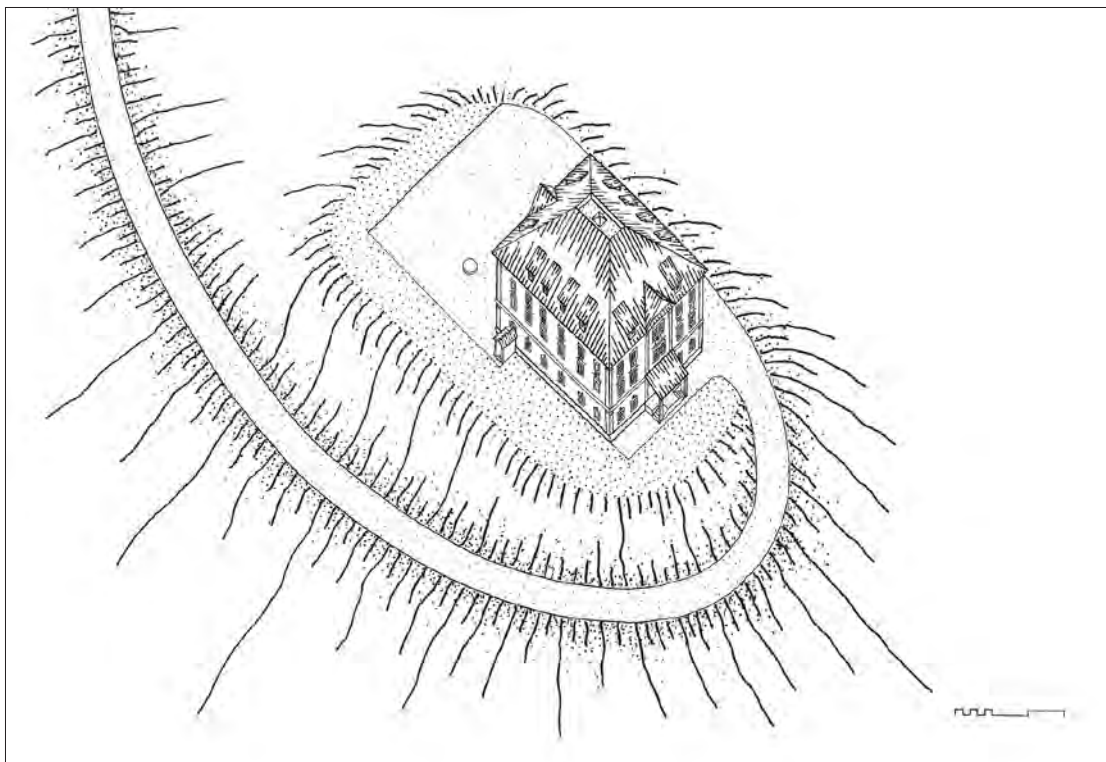
Grad Gornji Ljutomer kot razvalina okoli leta 1820. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).

*Nadomestna stavba na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer okoli leta 1865.
Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).*

*Stavbni kompleks na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer okoli leta 1910. Poskus rekonstrukcije.
Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).*

*Nadomestna stavba na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer okoli leta 1987.
Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2022).*

verjeten, vendar pa požar gotovo ni bil edini vzrok za dokončni propad gradu, saj je bil grad v dokaj slabem stanju že prej v 18. stoletju.¹³⁵ Za podatek, da je bil ljutomerski grad razdejan v požaru, govori tudi to, da razgaljenega zidovja niso takoj podrli, ampak se je to zgodilo šele več desetletij zatem, ko so propadle strehe, na začetku druge polovice 19. stoletja. Če bi grad v poznem 18. stoletju ali zgodnjem 19. stoletju načrtno razkrili, bi najverjetneje kmalu zatem podrli tudi zidovje in material razprodali ter razvozili.¹³⁶

žnih požarov, ki so v letih 1750, 1777, 1827 in 1832 razdejali trg Ljutomer, saj se je v razvalino spremenil po času trškega požara leta 1777 in pred trškim požarom leta 1827. Prim. Hofrichter, *Luttenberg*, str. 26; Kovačič, *Ljutomer*, str. 183.

¹³⁵ Požar je morda izbruhnil zaradi posledic udara strele. Na podoben način je požar leta 1689 uničil grad Postojna. Zaradi požara, ki je izbruhnil leta 1812, je propadel tudi mogočni grad Vajškra / Landskron blizu Beljaka na avstrijskem Koroškem in ga niso več obnovili.

¹³⁶ To se je v tistem obdobju zgodilo z gradovoma Maribor (Piramida) in Limbuš. Mariborski zgornji grad so načrtno razkrili in do leta 1784 njegovo zidovje v celoti do tal podrli ter gradbeni material odpeljali, na grajski vzpetini pa zasadili vinsko trto. Grad Limbuš so načrtno razkrili in do tal podrli leta 1797. Tudi tam so ves gradbeni material odpeljali in na grajski vzpetini zasadili vinsko trto. Do leta 1784 podrti mariborski grad na avstrijskem vojaškem zemljevidu ni več označen s tlorisno ploskvijo, ampak je zapisano samo še ime vzpetine – Schlossberg. Na podlagi tega je mogoče sklepati, da so karte vojaškega zemljevida med Dravo in Muro nastale med letoma 1784 in 1787 in da je torej ljutomerski grad v tistem obdobju še stal. Ljutomerski grad je propadel v obdobju,

Nov stavbni kompleks na lokaciji gradu (Gornji) Ljutomer oziroma Dolnjega gradu v 19. in 20. stoletju

Po smrti Hieronima I. grofa Codroipa leta 1840 je vse njegovo imetje z gradom Branek in razvaljenim gradom Ljutomer pred letom 1843 dedoval njegov sin Franc II. Serafin grof Codroipo (1800–1866). On je imel sina edinca, Hieronima II. grofa Codroipa (1830–1865), ki je bil od leta 1864 poročen z Viktorijo grofico Colloredo (1843–po 1895), a je umrl še pred svojim očetom. Codroipova posest na ljutomerskem območju je bila zato leta 1868 razdeljena; grad Branek s pripadajočo posestjo je dobil mladoletni vnuk Franca II. Serafina, Hieronim III. grof

ko so v bližini opustili še nekatere pomembne srednjeveške gradove: okoli leta 1800 Stopnik pri Vranskem, Švarcenek v Brkinih in Jablanica pri Ilirski Bistrici, okoli leta 1810 Rogatec, kmalu po letu 1816 Žovenk pri Braslovčah ter okoli leta 1840 Dravograd na Koroškem in Dornberk na Goriškem. Pozneje, v drugi polovici 19. stoletja, so na podoben način propadli še gradovi Majšperk pri Ptuj, Planina pri Sevnici, Zusem na Kozjanskem in Ortnek na Dolenjskem. V 20. stoletju sta – podobno kot že prej ljutomerski grad – v njegovi bližini skoraj povsem izginila nekdanja mogočna gradova Branek in Vurberk (prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 119). Zgovorni primer je tudi usoda mogočnega gradu Friedberg nad istoimenskim krajem blizu Hartberga na avstrijskem Štajerskem, ki so ga opustili in kmalu zatem do tal podrli v prvi polovici 18. stoletja (prim. Kührtreiber in Salmhofer, *Neue Erkenntnisse*, str. 32–45).

Pogled na stavbni kompleks na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer z južne strani okoli leta 1940 (gradivo stalne javne razstave fotografij v stavbi Podgradje 27).

Pogled na nadomestno stavbo na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer na razglednici iz okoli leta 1900. Izrez (zasebna zbirka).

Codroipo (1862–1912 (?)), nekdanji grad Ljutomer oziroma Dolnji grad s pripadajočo posestjo pa je dobila mladoletna Lucija grofica Codroipo (roj. 1856), hči Franca II. grofa Codroipa, ki se je nato leta 1880 poročila z Giovannijem Andreo grofom Groplerom

pl. Troppenburgom. Delitev posesti so v zemljiško knjigo vpisali šele leta 1891.¹³⁷

¹³⁷ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146, 162; Kovačič, *Ljutomer*, str. 89, 209 (na osnovi podatkov iz: ŽA

Trikotno čelo severozahodne fasade stanovanjske stavbe na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer okoli leta 1980 in 2011 (gradivo stalne javne razstave fotografij v stavbi Podgradje 27 in foto: Igor Sapač).

Razvaline ljutomerskega gradu, ki so bile leta 1824 označene v mapi franciscejskega katastra, so medtem odstranili in na njihovi lokaciji zgradili povsem novo manjšo stavbo v obliki vile oziroma gosposke hiše vrh razgledne vzpetine sredi vinorodne krajine. Duhovnik in zgodovinar Matej Slekovec (1846–1903), ki se je proti koncu 19. stoletja prvi začel poglobljeno ukvarjati z raziskovanjem preteklosti ljutomerskega gradu in širšega ljutomerskega območja, je opozoril, da so takrat, ko so porušili grad, izginili tudi zadnji ostanki grajske kapele.¹³⁸ Josef Andreas Janisch je v omenjenem leksikonu leta 1885 objavil podatek, da so razvaline ljutomerskega gradu med letoma 1859 in 1862 popolnoma odstranili in na njihovem mestu zgradili novo nadstropno gosposko hišo z dvanajstimi sobami.¹³⁹ O času nastanka stavbe je do leta 1986 pričal tudi iz malte izdelani napis v trikotnem čelu vrh njene glavne oziroma severozahodne fasade: ERBAUT 1860 / RENOV. 1907. Sporočilnost nekdanjega napisa dopolnjujeta še dva mlajša zapisa na ometanem stavbnem podstavku, tik nad tlemi, ob zahodnem vogalu stavbe; tisti na severozahodni fasadi je na pravokotni betonski plošči in z vtisnjenimi velikimi tiskanimi črkami in številkami RENOV. 1907 / ANT. JANDL / BAULEITER / LUTTENBERG sporoča, da so stavbo leta 1907 prenovili pod vodstvom stavbenika Antona Jandla iz Ljutomera, drugi

pa na manjši betonski plošči na jugozahodni fasadi z vpraskanimi pisanimi črkami *Rudolf Mihelič / 28/6 1907* spominja na enega od izvajalcev prenovitvenih gradbenih del.¹⁴⁰

Podobo, ki jo je nadomestna grajska stavba dobila okoli leta 1860 in ki se je ohranila do preнове leta 1907, kaže fotografija na razglednici iz okoli leta 1900, ki jo je izdal in založil Max Hönigmann v Ljutomeru.¹⁴¹ Na lokaciji porušenega severozahodnega grajskega trakta oziroma domnevnega prvotnega palacija so postavili večidel podkleteno enoinpolnadstropno monolitno 5 × 6-osno stavbo s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 18,3 × 22 m in dokaj strmo opečno štrikapno streho. Njeno do 1 m debelo zidovje so v obsegu temeljev in kleti sezidali iz lokalnega lomljenega kamenja, ki so ga najbrž pridobili iz grajskih ruševin, zidovje pritličja, prvega nadstropja in podstrešne etaže pa so zgradili iz polnih opečnih zidakov. Klasicistično hladno občutene fasade so gladko ometali in jih preprosto razčlenili z medetažnimi vodoravnimi profiliranimi zidci. Pravokotna okna so v prvem nadstropju poudarili z izmenjujočimi se trikotnimi in segmentnoločnimi maltaštimi čeli. Podstrešno poletažo so osvetlili z manjšimi ovalnimi linami – okulusi. Na severozahodni glavni fasadi in na jugovzhodni začetni fasadi, ki so ju funkcionalno in oblikovno pojmovali kot skoraj povsem enakovredni, so simetrično zasnovali po pet okenskih osi. Vsako od teh dveh fasad so v osrednji osi pouda-

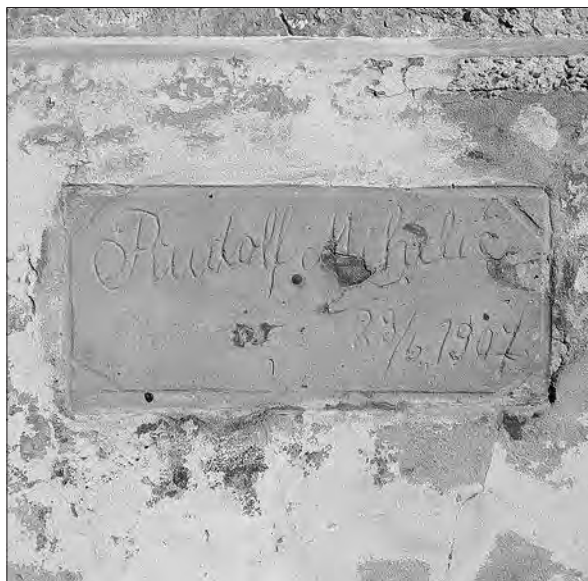
Ljutomer – Slekovec, *Trg in župnija Ljutomer*; Janežič, *Grad Branek*, str. 8 (z deloma zmotnimi podatki); Pintarič, *Odnosi*, str. 64; Pavličič, *Rodoslovni zapisi*, str. 47 (rodoslovno delo Maylgräber – Mauerburg – Codroipo); Pavličič, *Nekaj o plemstvu*; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 188.

¹³⁸ Slekovec, *Oskrbniki*, str. 75; prim. Janežič, *Dolnji grad*, str. 8.

¹³⁹ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 146; prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159; Nowotny, *Südsteirische Burgen*, str. 67; Kovačič, *Ljutomer*, str. 184; *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; Curk, *Topografsko gradivo*, str. 22–23; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 259; Curk, *Ljutomer*, str. 22–23; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Novak, *Ljutomer*, str. 38; Zanjčević, *Umetnostnozgodovinska*, str. 154; Podgorelec, *Vardov dvorec*, str. 25.

¹⁴⁰ Prim. Curk, *Topografsko gradivo*, str. 22–23; Stopar, *Grajski objekti z območja*, str. 31; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 259; Curk, *Ljutomer*, str. 23; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 72; Janežič, *Dolnji grad*, str. 5; Pintarič, *Odnosi*, str. 44; Podgorelec, *Vardov dvorec*, str. 27; Markovič, *Zemljiška posest*, str. 12. Ljutomerski stavbenik oziroma zidarski mojster Anton Jandl je malce pozneje, leta 1911, obnavljal tudi podružnično cerkev v Cezanjevcih in tudi tam je svoje delo označil z betonsko napisno ploščo, ki je oblikovana na fasadnem podstavku na severozahodnem vogalu cerkvene ladje.

¹⁴¹ Razglednica, ki je bila odposlana leta 1902, je ohranjena v zasebni zbirki.

Betonski napisni plošči iz leta 1907 ob zahodnem vogalu stavbe na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer (foto: Igor Sapač, 2022).

rili s plitkim rizalitom, ki je bil v prvem nadstropju ob straneh pilastrsko poudarjen in na vrhu zaključen s trikotnim čelom z dekorativnimi konzolicami. Oba fasadna rizalita so v pritličju predrla s pravokotnima vratnima odprtinama, ki sta se navezovala na oba konca dolge prehodne veže, potekajoče skozi vso

dolžino stavbe. Rizalit na začetni jugovzhodni strani so v prvem nadstropju dopolnili z dokaj velikim pravokotnim balkonom na dveh litoželeznih konzolah ob straneh. Balkon je bil dostopen skozi pravokotna vrata iz glavne dvorane nad osrednjo vežo. Šestosno severovzhodno stransko fasado so dopolnili z manj-

Obokana klet z vinsko cisterno in stopnišče iz leta 1987 v notranjščini stavbe na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer (foto: Igor Sapač, 2022).

Pogled na stavbni kompleks na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer na razglednici iz okoli leta 1915 (zasebna zbirka).

šim oglatim pritličnim prizidkom, ki je označen že v mapi franciscejskega katastra, na kateri so prvotni izris iz leta 1824 po letu 1859 dopolnili z vrisom talne ploskve nove stavbe na lokaciji ruševin nekdanjega gradu. Prizidek so na vrhu zaključili z ravno razgledno ploščadjo, ki so jo – tako kot balkon na jugovzhodni fasadi – zamejili z železno ograjo. Na severovzhodni stranski fasadi so uredili tudi prehod med zunanjim stopniščem in po njem dostopno kletjo pod jugozahodnim delom stavbe. Klet so zasnovali za nego vina in jo opremili s plitkimi opečnimi oboki in masivnimi opečnimi oprogami, na katere so zgoraj oprli prečne zidove med prostori v pritličju in prvem nadstropju. Grajene strukture kletnih zidov kažejo, da najverjetneje v nadomestno stavbo niso vključili prav nobenih ostankov zidov razvaljanega gradu; vse kaže, da so staro grajsko zidovje na lokaciji sedanje stavbe s temelji vred odstranili in nato zgradili novo kletno zidovje. Prostore v pritličju in prvem nadstropju so razvrstili strogo simetrično glede na osrednjo vežo v pritličju. Po današnji tlorisni zasnovi stavbe je mogoče sklepati, da je imela prvotna zasnova v pritličju na vsaki strani veže tri približno enako velike prostore, ki so imeli ometane ravne lesene stropne konstrukcije. Iz glavne veže je bilo speljano stopnišče v prvo nadstropje in nato naprej do podstrešne poletaže. Prostor v prvem nadstropju so imeli, enako kot prostori v pritličju ometane ravne lesene stropne. Klet in pritličje sprva najverjetneje nista bila neposredno povezana.¹⁴²

¹⁴² Prim. UKPP, Dolnji Grad. Umetnostnozgodovinski-konzervatorski topografski opis iz leta 1962 iz zapuščine Jožeta Curka; Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 566.

Jugovzhodno od nove gosposke hiše so sočasno z njo na lokaciji nekdanjega jugovzhodnega grajskega trakta in domnevnega visokosrednjeveškega glavnega grajskega stolpa – bergfrida – zgradili pritlično stransko gospodarsko poslopje s podolžno ožjo pravokotno talno ploskvijo in opečno dvokapno streho. V tistem poslopju, ki ga sedaj ni več, so med drugim uredili tudi hlev za konje in kolarnico. Med obema poslopjema so na lokaciji nekdanjega notranjega grajskega dvorišča in poznosrednjeveškega bočnega oziroma vhodnega stolpa uredili izravnano peščeno ploščad, na kateri so ohranili stari grajski vodnjak oziroma cisterno za vodo. Po izgradnji novega rezidenčnega stavbnega kompleksa na lokaciji odstranjenega gradu so položno južno stran grajske vzpetine na novo zasadili z vinsko trto.¹⁴³

Iz uporabljenih virov ni mogoče razbrati, kdo je bil pobudnik oziroma naročnik gradnje novega stavbnega kompleksa na lokaciji odstranjenih razvalin srednjeveškega gradu in kateri stavbni mojster je novi kompleks zgradil. Na podlagi zbranih posestnozgodovinskih podatkov se zdi najbolj verjetna domneva, da se je gradnje s privoljenjem svojega očeta lotil Hieronim II. grof Codroipo, ki je bil v času nastanka novega stavbnega kompleksa star okoli 30 let in najbrž poln ambicioznih življenjskih načrtov. A nove gradnje ni mogel dolgo uživati, saj je umrl že leta 1865 in eno leto po njem je umrl tudi njegov oče Franc II. Serafin grof Codroipo. Vse kaže, da je gotovo s precejšnjimi napori ustvarjena nova rezidenčna stavba kmalu ostala brez pravih uporabnikov in da nikoli ni mogla v celoti opravljati tiste funkcije, za

¹⁴³ Prim. Slekovec, *Grad in graščina*, str. 159.

Pogled na propadajoči stavbni kompleks na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer z južne strani okoli leta 1980 (gradivo stalne javne razstave fotografij v stavbi Podgradje 27).

Sedanji pogled na grajsko vzpetino z stanovanjsko stavbo na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer z južne strani (foto: Igor Sapač, 2022).

katero je bila ustvarjena. Zdi se, da je bila rezidenčna stavba po letu 1865 oziroma 1866 do zgodnjega 20. stoletja samo redko naseljena in da je kompleks služil predvsem kot upravno središče zemljiške posesti ter za nego vina.

Radikalna nadomestitev srednjeveškega gradu z novo manjšo nadomestno bivalno stavbo na njegovi lokaciji je v slovenskem prostoru zelo redek in zato kulturnozgodovinsko zanimiv primer. Nekaj po-

dobnega se je v 19. stoletju zgodilo v Tržiču na Gorenjskem, kjer so po obsežnem požaru leta 1811 do tal podrli v osnovi srednjeveški grad Neuhaus in na njegovi lokaciji na vzpetini nad trško naselbino zgradili nov manjši monolitni dvorec klasicističnih oblik. Novo rezidenčno stavbo iz okoli leta 1860 je mogoče pojmovati kot svojevrstno funkcionalno, prostorsko-situacijsko in gabaritno nadomestilo za prvotni romanski grajski palacij iz 13. stoletja. Pri tem nova

Pogled na propadajočo stanovanjsko stavbo na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer z južne strani okoli leta 1980. Vidna je neorenesančna fasadna členitev iz leta 1907 (gradivo stalne javne razstave fotografij v stavbi Podgradje 27).

stavba seveda ni nastala s posnemanjem srednjeveških oziroma romanskih arhitekturnih oblik, marveč so jo zasnovali po vzoru beneško vplivanih renesančnih palač s skoraj kubično monolitno stavbno maso, simetrično uravnoteženo tlorisno zasnovo in enakovrednima vhodoma na dveh nasprotnih straneh.¹⁴⁴

Leta 1868 je novo zgrajeni stavbni kompleks na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu pripadel mladoletni Luciji grofici Codroipo, ki je po poroki z Giovannijem Andreo grofom Gropplerom pl. Tropfenburgom leta 1880 v glavnem živela v Furlaniji, ki je bila do leta 1866 avstrijska, nato pa je pripadla kraljevini Italiji; pozimi sta zakonca prebivala v Vidmu, poleti pa na moževo posesti v Moruzzu blizu Vidma. Za ljutomersko posest, ki je okoli leta 1900 poleg gosposke hiše obsegala še približno 437 hekta-

rov zemljišč, so skrbeli zlasti oskrbniki.¹⁴⁵ Gosposka hiša oziroma rezidenčna stavba na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu je bila na začetku 20. stoletja že v dokaj slabem gradbenem stanju in s fasad je odpadal omet. Vse kaže, da sta se zakonca Gropplero pl. Tropfenburg kljub temu, da je imela stavba zanj samo zelo redko rezidenčni pomen, odločila za temeljito prenovo, ki so jo – tudi po omenjenih betonskih ploščah z imenoma izvajalcev gradbenih del sodeč – izpeljali leta 1907. Lokaciji plošč kažeta, da so takrat morda sanirali zahodni vogal stavbe, ki je bil morda načrt zaradi posedajočega se terena ob dovozni poti. Fotografije na razglednicah iz časa po letu 1907 kažejo, da so takrat temeljito prenovili celotno zunanjšino glavne stavbe in prvotno dokaj skromno klasicistično občuteno fasadno členitev nadomestili z bolj bogato učinkujočo maltasto neorenesančno členitvijo v maniri arhitekture poznega historizma.¹⁴⁶ Pri tem so okna v nadstropju izgubila prvotna čela

¹⁴⁴ Tovrstne stavbne zasnove so se v osrednji Evropi uveljavile po sredini 16. stoletja in v 17. stoletju so bile zelo pogoste. Značilen primer je, denimo, dvorec rodovine Zrinski v Brodu ob Kolpi na Hrvaškem, ki je nastal okoli leta 1666 kot dvanadstropna stavba s podstrešno poletažo z ovalnimi linami (prim. Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, str. 445–446). V slovenskem prostoru je bil z ljutomersko zasnovo zelo primerljiv dvorec Pogance blizu Novega mesta, ki je nastal v drugi polovici 16. stoletja ali v prvi polovici 17. stoletja, a so ga med drugo svetovno vojno požgali in sedaj ni od njega ostalo prav nič.

¹⁴⁵ *Schematismus*, str. 156.

¹⁴⁶ Tudi s tega vidika je ljutomerska nadomestna grajska stavba primerljiva z nadomestnim dvorcem na lokaciji nekdanjega gradu Neuhaus v Tržiču, ki je v drugi polovici 19. stoletja kot nadomestilo za prvotno dokaj skromno klasicistično fasadno členitev dobil novo bogatejšo neoklasicistično fasadno členitev.

Sedanji pogled na začetno jugovzhodno fasado stanovanjske stavbe na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer (foto: Igor Sapač, 2022).

in dobila bolj plastično izstopajoče obrobe, vogale stavbe pa so poudarili s pilastri. Na obeh trikotnih strešnih čelih so odstranili dotrajane dekorativne konzolice in severozahodno čelo opremili z novim napisom, ki je vključil tudi letnico prenove 1907. Gotovo so prenovili tudi notranjščino stavbe, vendar o tem zaradi pomanjkanja ustreznih zgodovinskih virov in poznejše radikalne predelave v drugi polovici 20. stoletja ni mogoče zapisati kaj bolj določnega. V jugozahodnem delu kleti se je ohranila velika štiridelna betonska cisterna za vino, ki so jo vgradili v sklopu temeljite prenove dvorca; opremljena je z letnico 1910 na posebnem ulitem betonskem ščitku in pritjeno emajlirano kovinsko tablico z napisom: BORSARI & COMP. / Zollikon-Zürich (Schweiz).

V času prenove stavbe na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu sta zakonca Gropplero pl. Tropfenburg zabredla v dolgove in posledično je Lucija leta 1911 stavbni kompleks ter manjši del pripadajoče posesti prodala bivšemu častniku avstro-ogrske vojske, ljutomerskemu okrajnemu zdravniku in direktorju nemške hranilnice v Ljutomeru, Pavlu Vardi (1866–1917), ki je bil po rodu s hrvaškega otoka Brač. Večji del nekdanje grajske zemljiške posesti je takrat kupil ljutomerski trgovec Alojz Kranjc, ki je po prvi svetovni vojni od Vardove vdove in dedinje Karoline oziroma Karle, roj. Bolko († po 1945), kupil

še večino tistih zemljišč, ki so bila do takrat pripojena stavbnemu kompleksu. Zakonca Varda nista imela otrok in sta v prenovljeni rezidenčni stavbi na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu prebivala samo občasno; njuno glavno prebivališče je bilo v hiši v Ljutomeru. Kljub temu se je po njiju stavbe na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu kmalu oprijelo poimenovanje Vardov grad oziroma Vardov dvorec. Pavel Varda dvorca sicer ni mogel prav dolgo uživati, saj je že šest let po njegovem nakupu umrl in pokopali so ga v mavzoleju na ljutomerskem pokopališču, ki je še ohranjen. Dvorec je nato do konca druge svetovne vojne ostal v lasti Karoline oziroma Karle Varda, a je bil zaradi izgube rezidenčnega pomena in posledičnega pomanjkljivega vzdrževanja vse bolj zanemaren. Nič ne kaže, da je bil med letoma 1911 in 1945 deležen omembe vrednih gradbenih sprememb.¹⁴⁷

Po drugi svetovni vojni je nova jugoslovanska komunistična oblast stavbni kompleks na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu Karolini oziroma Karli Varda odvzela in ga razglasila za t. i. splošno ljudsko premoženje. V prostore pritličja in prvega nadstro-

¹⁴⁷ *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Podgorelec, Vardov dvorec, str. 23–29; Pavličič, *Dve graščini*, str. 8; Pavličič, *Nekaj o plemstvu*; prim. *Krajevni leksikon Dravske*, str. 384; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193.

Notranjost prvega nadstropja nadomestne stavbe na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer med adaptacijskimi deli leta 1986 (gradivo stalne javne razstave fotografij v stavbi Podgradje 27).

pja dokaj zanemarjene rezidenčne stavbe so naselili družine viničarjev oziroma delavcev t. i. delovne organizacije Ljutomerčan, ki je v uporabo dobilo tudi nekdanjo grajsko posest in cisterne za vino v kleti rezidenčne stavbe.¹⁴⁸ Po letu 1945 na stavbnem kompleksu, ki je ostal brez odgovornega skrbnika, niso opravljali vzdrževalnih del in je vse bolj propadal. Mariborski konservator Jože Curk (1924–2017) je ob konservatorskem ogledu stavbe leta 1962 zabeležil, da je v slabem stanju.¹⁴⁹ Do okoli leta 1980 se je gradbeno stanje že tako zelo poslabšalo, da so se iz stavbe izselili še zadnji stanovalci in je bila v derutnem stanju. Streha je bila na več mestih poškodovana in zaradi posledic zamakanja je s fasad odpadal omet. Na pritličnem stranskem gospodarskem poslopje se je sesula polovica strehe in njegovo razgaljeno opečno zidovje se je naglo razkrajalo.

Tik pred dokončnim propadom stavbnega kompleksa so odločujoči – v obdobju razcveta postmoderne kulture in posledičnega aktivnega reševanja

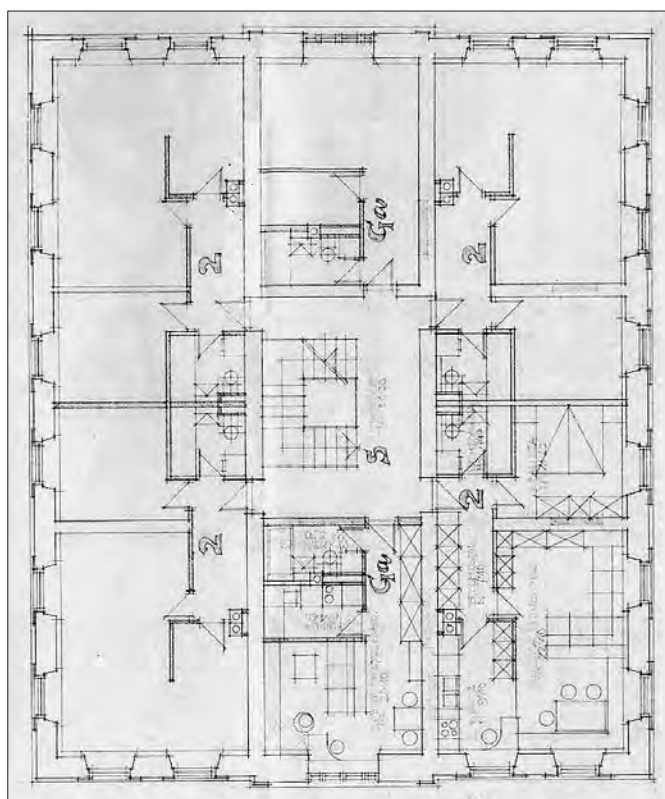
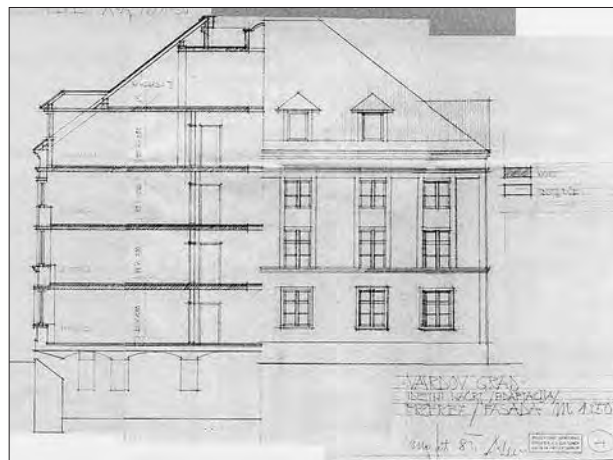
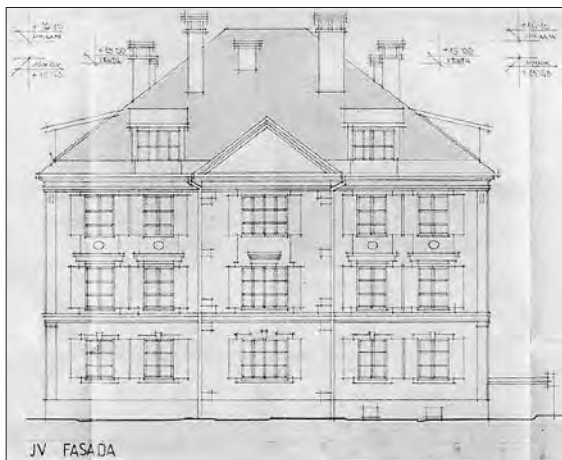
stavbne dediščine po vsej Evropi – zanj našli rešitev, ki je bila kompromis med spomeniškovarstveno usmeritvijo k čim bolj celoviti ohranitvi kulturnozgodovinsko pričevalne dominantne stavbe na pomembni historični lokaciji na eni strani ter na drugi strani usmeritvijo k čim učinkovitejši pridobitvi novih stanovanjskih površin. Samoupravna stanovanjska skupnost Občine Ljutomer je leta 1984 v sodelovanju z Zavodom za spomeniško varstvo Maribor oblikovala koncept za celovito adaptacijo dvorca, ki je predvidel, da se ga nadzida za eno nadstropje in da se v njegovi notranjščini na skupni površini 1030,20 m² uredijo razmeroma majhna stanovanja za delavsko in kmečko prebivalstvo.¹⁵⁰ Gradbena dela so v skladu s tem konceptom in po načrtih, ki jih je avgusta 1984 izdelalo Proizvodno gradbeno podjetje Ljutomer – enota za projektiranje in urbanizem, izvedli v letih 1986 in 1987. Odgovorni konservator in ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo Maribor Janez Mikuž (roj. 1937)

¹⁴⁸ *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 145; Podgorelec, Vardov дворец, str. 28; Pavličič, *Dve graščini*, str. 8.

¹⁴⁹ UKPP, Dolnji Grad. Umetnostnozgodovinski-konservatorski topografski opis iz leta 1962 iz zapuščine Jožeta Curka; INDOK, Curk, Dolnji grad.

¹⁵⁰ ZVKDS – Fototeka: Podgradje – Vardov grad; Idejni projekt: Vardov grad – Adaptacija, avgust 1984; spisovno gradivo: Podgradje – Vardov grad. Prim. Podgorelec, Vardov дворец, str. 25–26. Fotografije stanja stavbe pred prenovo so ohranjene v arhivski dokumentaciji Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor.

Izrisi jugovzhodne fasade, vzdolžnega prereza z delom stranske fasade in tlorisa prvega nadstropja stavbe na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer. Projektna dokumentacija iz leta 1984 (zasebna zbirka).

je v zvezi s temi deli leta 1986 zapisal: *Vardov grad. Dvorec iz 2. polovice 19. stol. zgrajen v neorenesančnem slogu, je bil brez namembnosti. Ljutomerska stanovanjska skupnost ga je prenovila za stanovanjsko namembnost. Pri tem so bile ohranjene njegove značilnosti in pomen kot objekta kulturne dediščine. Dela so bila opravljena po navodilih in s soglasjem zavoda. Sočasno so leta 1986 začeli celovito prenavljati bližnji vinski dvorec Železne dveri.*¹⁵¹

¹⁵¹ M.(ikuž), Podravje, 1986, str. 18; M.(ikuž), Podravje, 1987, str. 339; prim. M.(ikuž): Železne dveri, str. 268.

Primerjava sedanjega stanja in stanja pred adaptacijo, ki ga dokumentirajo zlasti fotografije v arhivu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor, kaže, da so bila izpeljana gradbena dela zelo obsežna in da so korenito spremenila strukturo nekdanje plemiške rezidence. Od stavbnega kompleksa iz druge polovice 19. stoletja in zgodnjega 20. stoletja je pravzaprav ostalo samo obodno zidovje do višine drugega nadstropja sedanje stavbne zasnove in obočne konstrukcije v kleti. Z obsežno adaptacijo se je nekdanja plemiška rezidenca prelevila v postmodernistično oblikovani socialistični

Pogled na jugovzhodno fasado (foto: Igor Sapač, 2011).

delavski stanovanjski blok s 26 stanovanji in hišno številko Podgradje 27, ki pa je z zunanjim videzom večstanovanjske vile oziroma gosposke hiše na izbrani izolirani višinski lokaciji ohranil in z novo višino celo še dodatno poudaril dominantno vlogo nekdanje grajske stavbe v širšem krajinskem okviru.

Zaradi dotrajanosti so v celoti odstranili staro strešno konstrukcijo, stropne konstrukcije nad pritličjem in prvim nadstropjem ter omete na zunanjsčini in v notranjsčini. Odstranili so tudi na pol sesuto pri-

tlično stransko gospodarsko poslopje, ki ga nato niso nadomestili z novo stavbo, marveč so na njegovem mestu uredili zelenico in parkirne površine. Zaradi funkcionalnih razlogov so v notranjsčini odstranili prvotno osrednje stopnišče in zabilisali originalno tlorisno zasnovo, na zunanjsčini pa zazidali začetni jugovzhodni vhod in odstranili balkon na jugovzhodni fasadi ter podrli pritlični prizidek na severovzhodni fasadi. Zaradi nadzidave stavbe so zazidali ovalne line nekdanje podstrešne poletaže in odstranili stari

Pogleda na stavbo na lokaciji nekdanjega gradu (Gornji) Ljutomer s severne strani (foto: Igor Sapač, 1994 in 2011).

trikotni strešni čeli ter nad novim drugim nadstropjem zgradili novi trikotni strešni čeli, ki sta nekoliko bolj strmi od nekdanjih. Obliko strehe so deloma spremenili in dodali precejšnje število strešnih oken, vezanih na nova mansardna stanovanja. Na lokaciji starega stopnišča so v osrednjem delu stavbe zgradili novo armiranobetonsko tiramno stopnišče, ki je speljano od kleti do podstrešja. V kleti so uredili shrambe, pri tem pa ohranili staro vinsko cisterno iz leta 1910, ki pa je izgubila prvotno funkcijo. Na severovzhodni strani so ohranili prvotni stopniščni dostop do kleti in ga dopolnili z armiranobetonsko nadstrešnico. V prvem nadstropju so etažno višino znižali za približno 70 cm in posledično so znižali tudi višine oken. Zaradi vseh naštetih posegov so oblikovali povsem novo maltasto fasadno členitev postmodernih oblik, ki se deloma zgleduje po maltasti neorenesančni fasadni členitvi iz leta 1907. Kot nadomestilo za zazidane okuluse nekdanje podstrešne poletaže so pod novimi okni drugega nadstropja oblikovali maltaste ovalne okvirje. Ob zaključku obsežnih adaptacijskih del so na novem severozahodnem fasadnem čelu s črkami in številkami iz malte zapisali 1907•RENOV•1987 / 1860; letnice dokumentirajo tri najpomembnejša obdobja gradbene zgodovine te stavbe.¹⁵² Zdi se, da je bila opisana radikalna postmoderna adaptacija opuščene rezidenčne stavbe iz druge polovice 19. stoletja, ki v širšem slovenskem prostoru nikoli ni bila ovrednotena kot zelo pomemben umetnostni in arhitekturni spomenik, a je imela v lokalnem okolju viden kulturnozgodovinski pomen, v svojem času edina realna možnost za ohranitev spomina na nekdanjo grajsko stavbo.¹⁵³

Po letu 1991 je stavba prešla v last Občine Ljutomer, posamezna stanovanja pa so odkupili zasebni lastniki, ki v zadnjih letih, žal, čedalje bolj pogosto izvajajo nedomišljene parcialne adaptacijske posege in po nepotrebnem krnijo celovitost arhitekturnega oblikovanja zunanjščine.¹⁵⁴ Leta 2008 je Občina Ljutomer adaptirano stavbo na lokaciji nekdanjega ljutomerskega gradu z odlokom in pod oznako *EŠD 8854: Podgradje – Vardov dvorec* razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena.¹⁵⁵ V prihodnosti bi bilo

smiselno neposredno okolico stavbe oziroma lokacijo nekdanjega srednjeveškega gradu dovolj celovito arheološko raziskati ter razkriti nove zanimive navedenosti iz srednjeveške in novoveške preteklosti ljutomerskega območja.¹⁵⁶

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

INDOK – INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije, Ljubljana

Curk, Jože: Dolnji grad. Tipkopisni zapiski iz topografskega gradiva, 1963.

Klemenc, Stane: Podgradje – Vardov grad. Pogled iz zraka. Fotografiji iz leta 1992.

Zadnikar, Marijan: Podgradje pri Ljutomeru. *Terenski zapiski*, XLVIII, 20. 4. 1960 (pretipkani rokopis v okviru spomeniške kartoteke).

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

SI AS 177 – Franciscejski kataster za Štajersko

SI ZAP – Zgodovinski arhiv na Ptuj

SI ZAP/0051 Zbirka listin – originali in stari prepisi (1338–1867)

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec

Herrschaftsarchive: Oberlüttenberg, Herrschaft

UKPP – Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor

Unterschloss – Podgradje, Dolnji Grad in Železne dveri. Umetnostnozgodovinski-konservatorski topografski opis. Tipkopis iz leta 1962 na treh straneh v zapuščini Jožeta Curka.

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor

Fototeka: Podgradje – Vardov grad od leta 1981 dalje

Idejni projekt: Vardov grad – Adaptacija, avgust 1984

Konservatorski program: Železne Dveri, 1982 (avtor: Janez Mikuž)

Spisovno gradivo: Podgradje – Vardov grad

ŽA Ljutomer – Župnijski arhiv Ljutomer

Slekovec, Matej: *Trg in župnija Ljutomer. Krajepisno zgodovinska razprava*. 1896.

¹⁵² Podobo po prenovi dokumentirata fotografiji iz okoli leta 1989 v: Curk, *Ljutomer*, str. 22, 24. Prim. Jakič, *Vsi slovenski*, str. 193; Podgorelec, *Vardov dvorec*, str. 25–29.

¹⁵³ Prim. Podgorelec, *Vardov dvorec*, str. 26. Primerljiv prenovitveni pristop so dobro desetletje pozneje uveljavili na dvorcu Turn v Šoštanju, ki je pogorel leta 1997 in so ga nato do leta 1999 celovito adaptirali (Sapač, *Grad in dvorca v Šoštanju*, str. 610–613). Pozneje tovrstni pristopi k reševanju in revitalizaciji grajske dediščine v Sloveniji niso bili več uveljavljeni, aktualni pa so, denimo, ostali v sosednji Avstriji. Značilna primera sta prenovi dvorcev Herbersdorf v kraju Allerheiligen pri Wildonu in Schwarzenegg pri Wildonu na avstrijskem Štajerskem, ki so ju kot večstanovanjski stavbi za sodobne stanovanjske namene prenovili po letu 1988 oziroma med letoma 2011 in 2021.

¹⁵⁴ Podgorelec, *Vardov dvorec*, str. 27.

¹⁵⁵ <https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.htm?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b>. Oznaka Vardov dvorec je problematična, ker zakonca Varda na stavbno zasnovi, ki je predmet posebne kulturnovarstvene zaščite, nista imela nobenega vpliva.

¹⁵⁶ Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta *Umetnostna dediščina grofov Celjskih (J6-4622)*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

- Bakal, Oste: Nezakonite kršitve. S kopanjem v vinogradih rušijo lasten grad! Na gradu v Železnih Dverih so se pojavile velike razpoke. Avstrijski lastniki z nedovoljenimi posegi ogrožajo tudi druge domačije. *Slovenske novice*, 25. 3. 2018, str. 5.
- Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark. Eine enzyklopädische Sammlung der steirischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet Waren*. Graz: Stiasny, 1961 (ponatis: Graz: Leykam, 1995).
- Bedeković, Josip in Feletar, Dragutin in Berljak, Matija in Logožar, Leonard: *Prinosi za povijest Štrigove. Štrigova – rodno mjesto Sv. Jeronima*. Štrigova: Meridijani izdavačka kuća, 2019.
- Bele, Martin: Ljutomer v srednjem veku. *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomera), str. 499–510.
- Blagec, Ozren: Baltazar Alapić – slavonski podban i gospodar Velikog Kalnika. *Cris* 19, 2017, št. 1, str. 72–72.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. I. knjiga: A–M*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- Bračič, Vladimir: Ormož in njegova gosposčina leta 1542. *Ormož skozi stoletja*, I, 1973, str. 134–141.
- Caesar, Aquilin Julius: *Beschreibung des Herzogthums Steyermark. Zweyter Theil*. Graz, 1773 (ponatis: Grätz: Alois Tusch, 1802).
- Curk, Jože: *Ljutomer in njegova okolica*. Maribor: Založba Obzorja, 1990 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, 172).
- Curk, Jože: O fevdalni arhitekturi na ormoškem območju. *Ormož skozi stoletja*, I, 1973, str. 142–151.
- Curk, Jože: *Topografsko gradivo z območja občine Ljutomer. Kulturni spomeniki na ozemlju občine Ljutomer. Izdelano leta 1963*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo Socialistične republike Slovenije, 1967.
- Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Curk, Jože: Urbanistično-gradbene zasnove trgov in mest v Podravju in Pomurju. *Ob stoletnici 1. Slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Založba Obzorja, 1968, str. 287–310.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturskih taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.
- Golob, Mihovil: Gostija v Ljutomerskim gradu. (Po Vehovaru). *Kmetijske in rokodelske novice* 5/13, 31. 3. 1847, str. 1.
- Hajdinjak, Boris in Vidmar, Polona: *Gospodje Ptujski – srednjeveški vitezi, graditelji in meceni. Publikacija k razstavi*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 2008.
- Härtel, Reinhard in Redik, Annelies (ur.): *Regesten des Herzogtums Steiermark. 1320–1330. Zweiter Band*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2008 (Quellen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark; 8).
- Hofrichter, Josef Carl: *Luttenberg in Untersteier, seine Umgebungen, Bewohner und Geschichte, mit Urkunden-Regesten, auch Friedau, Polsterau und Wernsee betreffend*. Graz: J. F. Dirnböck, 1850.
- Horvat-Levaj, Katarina: *Barokna arhitektura*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Hozjan, Andrej: Posestne razmere na Ljutomerskem do razpusta zemljiških gospostev (1848). *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomera), str. 511–548.
- Ilwof, Franz: Die Einfälle der Osmanen in die Steiermark. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 9, 1859, str. 179–205; 10, 1861, str. 207–264; 11, 1862, str. 203–248; 15, 1867, str. 85–181; 32, 1884, str. 74–96.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Janežič, Maja: Dolnji grad. *Zgodovinski listi* 11, 2002, št. 1, str. 5–8.
- Janežič, Maja: Grad Branek na Zgornjem Kamenščaku. *Zgodovinski listi* 10, 2001, št. 1, str. 5–9.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen. II. Band. L–R*. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
- Koropec, Jože: Pohorski dvor do sredine 17. stoletja. *Znanstvena revija* 8, 1996, št. 1, str. 3–21.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: 10.3986/9616500821.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga*. Ljubljana: Leonova Družba, 1928.
- Kos, Milko: K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, 1933, str. 144–153.
- Kos, Milko: Kolonizacija med Dravo in Rabo pa krajevna imena na –ci. *Svet med Muro in Dravo. Ob stoletnici 1. Slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Založba Obzorja, 1968, str. 256–264.
- Kos, Milko: Meja proti Ogrski in Hrvatski v štajerskem Podravju. *Poetovio–Ptuj. 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici* (ur. Vladimir Bračič). Maribor: Založba Obzorja, 1969, str. 83–91.
- Kovačič, Fr.(an): *Trg Središče. Krajepis in zgodovina*. Maribor: Zgodovinsko društvo za Sl.(ovensko) Št.(ajersko), 1910.

- Kovačič, Fran: Doneski k starejši zgodovini Murskega polja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 15, 1919, št. 1, str. 23–85.
- Kovačič, Fran: *Ljutomer. Zgodovina trga in sreza*. Maribor: Zgodovinsko društvo, 1926.
- Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928). Ob 700 letnici njene ustanovitve*. Maribor: Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. IV. knjiga* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Kühtreiber, Thomas in Salmhofer, Andreas: Neue Erkenntnisse zur Burg Friedberg. *Steinpeißer. Zeitschrift des Historischen Vereins Hartberg*, 29, 2022, str. 32–45.
- Lanjus, Friedrich: *Die Breunner des Heiligen Römischen Reichs Freiherrn zu Stübing, Fladnitz und Rabenstein, Edle Herren von Staatz, Grafen von Asparn, Grafen und Freiherren auf Kaisersberg, Ehrnau, Kammerstein, auch Waldschach und Ragsatscha und Grafen, Erblandkammerer in Österreich unter der Enns und in der gefürsteten Grafschaft Görz. 11 Stammtafeln in 14 Generationen*. Wien: Gottlieb Gistel & Cie., 1938.
- Luknjur, Peter: Ljutomer in okolica v cenitvah imetja iz leta 1542. *Zgodovinski listi* 7, 1998, št. 1, str. 9–15.
- Magdič, Andrej: Prispevek k razpravi o kontinuiteti srednjeveške poselitve Murskega polja. *Zgodovinski listi* 19, 2011, št. 1, str. 7–22.
- Markovič, Tomaž: *Zemljiška posest rodbine Mauerburg v ormoško-ljutomerski okolici ter goricah po urbarju 1688*. Maribor, 2020 (Magistrsko delo na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru).
- M.(ikuž), J.(anez): Podravje, Ljutomer, Vardov grad. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, 29, 1987, str. 339.
- M.(ikuž), J.(anez): Podravje, Vardov grad. Konservatorsko poročilo. *Zavod za spomeniško varstvo Maribor. Poročilo o delu v letu 1986*. Maribor: Zavod za spomeniško varstvo Maribor, 1986, str. 18.
- M.(ikuž), J.(anez): Železne dveri. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, 32, 1990, str. 268.
- Mlinarič, Jože: *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapiskih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1774*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1987 (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 9).
- Naschenweng, Hannes P: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.
- Novak, Miroslav: Ljutomer in njegova okolica do leta 1850. *Ljutomer, osrčje Prlekije* (ur. Goran Šoster in Primož Premzl). Ljutomer: Občina Ljutomer, Prleška razvojna agencija, 2006, str. 31–45.
- Nowotny, Fritz: *Südsteirische Burgen und Schlösser. Südsteiermark. Ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann). Graz: Verlag Ulr. Mosers Buchhandlung, 1925, str. 65–101.
- Obad Šćitaroci, Mladen: *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja*. Zagreb: Školska knjiga, 1993.
- Pavličič, Srečko: Dr. Tomaž Ignac Maurer, pl. Mauerburg baron Braneški. *Zgodovinski listi* 17, 2009, št. 1, str. 57–68.
- Pavličič, Srečko: *Dve graščini, en zidar*. Ljutomer: Splošna knjižnica Ljutomer, 2019.
- Pavličič, Srečko: Ljutomer skozi čas na različnih slikovnih upodobitvah. *Zgodovinski listi* 8, 1999, št. 1, str. 21–24.
- Pavličič, Srečko: *Ljutomer, podoba mesta*. Ljutomer: Splošna knjižnica Ljutomer, 2018.
- Pavličič, Srečko: *Nekaj o plemstvu*. Ljutomer: Splošna knjižnica Ljutomer, 2020.
- Pavličič, Srečko: *O ljutomerski cerkvi*. Ljutomer: Splošna knjižnica Ljutomer, 2019.
- Pavličič, Srečko: Rodoslovni zapisi o starih ljutomerskih trških in okoliških kmečkih rodbinah; o plemstvu pa tudi – vsaj za vzorec. *Zgodovinski listi* 14, 2006, št. 1, str. 34–76.
- Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. Imensko zgodovinska razprava. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 7–17, 107–109, 189–192.
- Pintarič, Katja: *Odnosi med trgom Ljutomer in njegovim lastnikom ob koncu 17. stoletja*. Maribor, 2011 (Diplomsko delo na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru).
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; 10).
- Podgorelec, Rado: »Zid« ali Železne dveri, preteklost in današnji položaj velike zidanice v besedi in (predvsem) v fotografiji. *Zgodovinski listi* 21, 2013, št. 1, str. 36–47.
- Podgorelec, Rado: Vardov dvorec nekoč in danes. *Zgodovinski listi* 19, 2011, št. 1, str. 23–29.
- Popelka, Fritz: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucciarich 1601–1605*. Graz: U. Moser, 1924.
- Posch, Fritz: *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen*. Graz: Verlag Styria, 1986.
- Radovanovič, Sašo: Dvorec Cven v drugi polovici 17. stoletja. *Zgodovinski listi* 12, 2003, št. 1, str. 5–10.
- Radovanovič, Sašo: Kruci na slovenskem Štajerskem. *Glasilo Zgodovinskega društva Gornja Radgona*, 9, 2002, str. 38–48.
- Radovanovič, Sašo: Nekaj o Ljutomeru v 17. stoletju. *Zgodovinski listi* 5, 1996, št. 1, str. 6–19.
- Radovanovič, Sašo: Posledice vdorov krcov v Ljutomer in okolico v začetku 18. stoletja. *Zgodovinski listi. Zbornik Splošne knjižnice Ljutomer*, 10/1, 2001, str. 13–15.
- Radovanovič, Sašo: Ropanje madžarskih upornikov

- in cesarskih vojakov v gosposčinah Ljutomer in Negova ter mestu Radgona leta 1605. *Glasilo Zgodovinskega društva Gornja Radgona*, 10, 2003, str. 11–23; 11, 2004, str. 14–29.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 6. zv. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 2000.
- Ratej, Mateja: Prve omembe Ljutomera v arhivskih virih. *Zgodovinski listi* 8, 1999, št. 1, str. 5–8.
- Regan, K(rešimir): Klenovnik. *Enciklopedija Hrvatskoga zagorja*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2017, str. 415–417.
- Regan, Krešimir: *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*. Donja Stubica: Kajkaviana, 2017.
- Sann, Hans von der: *Sagen aus der grünen Mark*. Graz: Strahalm, 1911 (ponatis 2021).
- Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litijske, Šmartna in Gabrovke. *Kronika* 59, 2011, št. 3 (Iz zgodovine Litijske in okolice), str. 371–410.
- Sapač, Igor: Grad in dvorca v Šoštanju. Arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 533–618.
- Schematismus des landtäflichen und Grossgrund-Besitzes von Steiermark. Nach amtlichen Quellen und direkten Angaben bearbeitet*. Wien: L. Weiss, 1901.
- Schicht, Patrick: *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien: Phoibos Verlag, 2010.
- Schicht, Patrick: Burgen des Salzburger Erzbistums – Wehrbauten unter geistlicher Herrschaft. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 87–94.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Zweyter Theil*. Gratz: Andreas Kienreich, 1822.
- Schober, Franz Josef: Die »untersteirischen« Wein- güter und Pfarren des Benidiktinerstiftes Admont: ein Überblick. *Feldbacher Beiträge zur Heimatkunde der Südoststeiermark*, 11, 2012 (Regionale Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Neuzeit), str. 7–26.
- Selinšek, Polona: Nagrobnik Jörga Sweinpercka in gradnja prezbitarija ljutomerske župnijske cerkve. *Zgodovinski listi* 8, 1999, št. 1, str. 9–14.
- Sitar, Mateja Neža: *Dediči prostora, varubi pomnikov. Ob 60-letnici mariborske spomeniškovarstvene službe*. Maribor: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2021.
- Slekovec, Matej: *Die Szekely oder Zekel von Kevent, Freiherren von Friedau. Genealogische und biographische Skizze*. Marburg: Verlag des Verfassers, 1894.
- Slekovec, Matej: Grad in graščina ljutomerska. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1, 1904, št. 2, str. 159–184.
- Slekovec, Matej: Oskrbniki ljutomerske graščine. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2, 1905, št. 1–2, str. 73–75.
- Slekovec, Matej: Turki na slovenskem Štajerskem. Spominki iz domače zgodovine. *Slovenske večer- nice za poduk in kratek čas*, 48, 1894, str. 3–54.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan; Založba ZRC, 2009.
- Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: ADEVA, 1992, str. 147–169.
- Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Dru- ga knjiga. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Park, 1991 (Grajske stavbe, 2).
- Stopar, Ivan: *Grajski objekti z območja slovenske Šta- jerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678*. Celje: Kulturna skupnost, 1972.
- Stopar, Ivan: *Podoba Slovenije*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Štefanac, Samo: Arhitektura 14. stoletja in časa okoli 1400. 17. Ljutomer, ž.c. sv. Janeza Krstnika: kor. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 67.
- Štih, Peter: Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku. *Varia. Razprave. Razred za zgodovinske in družbene vede* (ur. Peter Štih). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014, str. 175–205.
- Štih, Peter: Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, št. 4, str. 535–544.
- Travnar, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Valentinitsch, Helfried: Eine Juristenkarriere in der Steiermark zur Zeit der großen Hexenverfolgung. Der innerösterreichische Hofvizekanzler Thomas Ignatius Freiherr von Mauerburg (gest. 1686). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 84, 1993, str. 103–126.
- Vidmar, Polona: Figuralne konzole v prezbitariju ljutomerske župnijske cerkve. *Zgodovinski listi* 9, 2000, št. 1, str. 8–15.

- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae. Izbor. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar in Primož Premzl*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae*. Graz, 1681. Faksimilirana izdaja: spremna beseda Anton Leopold Schuller. Graz: ADEVA, 1975.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Woisetschlager, Kurt in Krenn, Peter: *Debio-Handbuch. Steiermark (ohne Graz)*. Wien: A. Schroll & C, 1982 (Die Kunstdenkmäler Österreichs).
- Zadnikar, Marijan: *Umetnostni spomeniki v Pomurju*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1960.
- Zahn, Joseph: *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*. Wien: A. Hölder, 1893.
- Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. II*. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1879.
- Zanjkočič, Martina: Umetnostnozgodovinska znamenja mesta treh trgov in njegove okolice, *Ljutomer, osrčje Prlekije* (ur. Goran Šoster in Primož Premzl). Ljutomer: Občina Ljutomer, Prleška razvojna agencija, 2006, str. 143–159.

S U M M A R Y

(Upper) Ljutomer Castle. A description of architectural history

The contribution discusses the architectural development of the former (Upper) Ljutomer (Ober Luttenberg) Castle or Lower Castle, which, having disappeared in the nineteenth century, has so far not even been subject to a basic analysis of its architectural history. Although the castle has been long gone and its location, a domed hill above the village of Podgradje southeast of Ljutomer, is now occupied by a more recent residential building from the nineteenth and twentieth centuries, it still bears great significance for understanding the history of construction in the wider Ljutomer area between the thirteenth and nineteenth centuries. Based on the

analyses of preserved old depictions, terrain configuration, and data about the history of the estate as well as by taking into consideration appropriate analogies, it is possible to determine the main development phases of the former castle building with sufficient reliability. Everything suggests that the castle was built in the first half of the thirteenth century—as one of many that the Archdiocese of Salzburg erected along the border between the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary—and that it was a characteristic Romanesque castle with perimeter walls, an enclosed rectangular courtyard, and living quarters. The original building layout presumably included a tall main tower. Soon after the construction of the castle was complete, several tower houses were built nearby to serve it. In the Late Middle Ages, when the Ljutomer seignior and castle passed into the hands of the ambitious noble Schweinpeck family, the castle building was most likely modernized in accordance with the residential culture of the Gothic period. It was fortified once the Ottoman incursions began to affect the Ljutomer area and after the so-called Hungarian war between 1477 and 1490. At that time, it also very likely obtained its outer defensive walls with two towers, which were documented for the first time in a depiction from about 1603. Fragmented castle ownership in the sixteenth century most probably resulted in a comprehensive reconstruction and expansion in the second half of the century, during which the castle building lost its presumed thirteenth-century tall tower but obtained three more or less equally spacious residential tracts to accommodate three simultaneous owners of the Ljutomer castle and seignior. Between 1641 and 1678, when in the hands of Kaspar II Baron Drašković (about 1602–1664) and a few years later, the castle building was reduced to about one-half of its former size and turned into a Renaissance manor house with an L-shaped ground plan. After 1719, the former medieval castle, remaining largely vacant, began to fall into ruin. By about 1800, it had been left completely abandoned, most probably after a devastating fire. Its magnificent ruins were still visible around 1850 and then razed to the ground. On the same site, a seigniorial house or, rather, a wine-grower's villa was built about 1860 for the Counts of Codroipo. The building was renovated about 1907 and then in 1986–1987 expanded and remodelled into a multiapartment building.

Ljutomerčani na Starem trgu, ok. 1910 (kopijo hrani SKL, domoznanski oddelek).